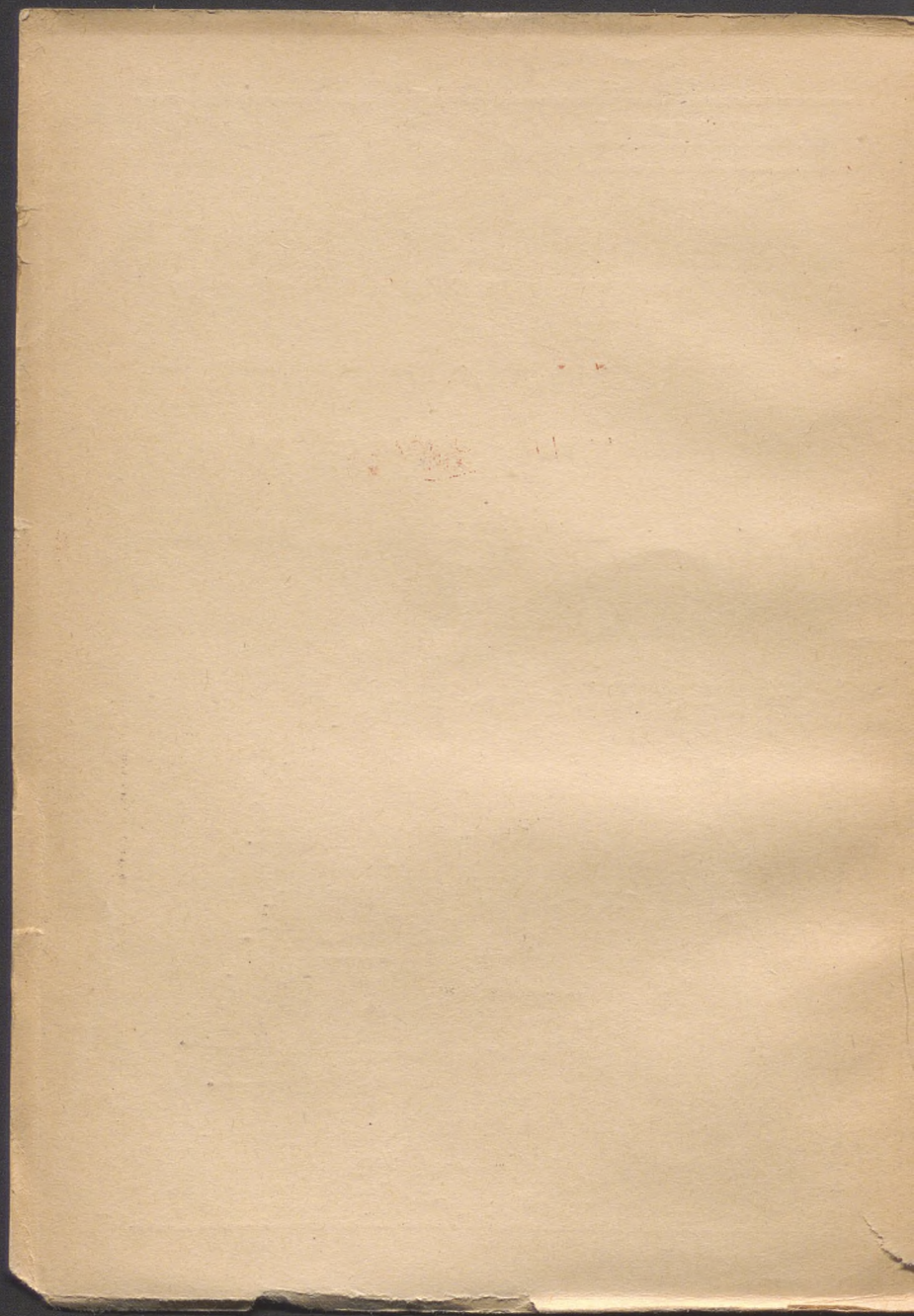

897.525

У КАПЦЮРОХ Г. П. У.

54.24.52
ФРАНЦІШК
АЛЯХНОВІЧ

У КАПЦЮРОХ
Г. П. У. ≡≡≡

ВІЛЬНЯ. 1937

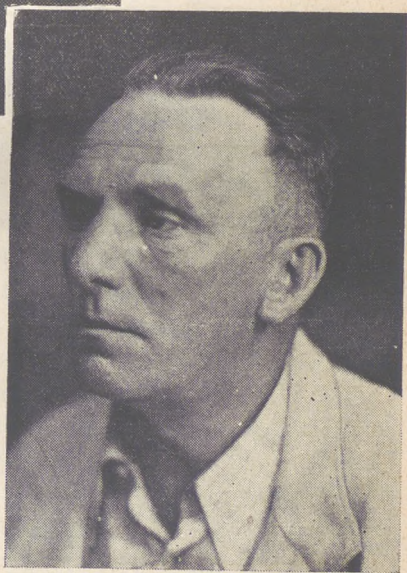
ВЫДАВЕЦТВА АЎТАРА

1897.525

Ф. АЛЯХНОВІЧ
на Салоўках
у 1929 г.

у Вільні
ў 1937 г.

ВІЦЕБСК.

„Попутчiк“.

„Попутчiк“ сядзеў перад люстэркам з брыт-вай у руцэ. У хаце апрача яго нікога ня было. Дзякуючы гасьціннасьці свайго прыяцеля, дырэктара ўрадавага віцебскага тэатру, попутчiк у яго закватэраваўся.

— Што за ліха! — думаў попутчiк, саскрабуючы брытвай валасы з твару. — Якая дзіўная штука! Калі я запрапанаваў спаткаць новы год у рэстаране, акторы глянулі на мяне з такім жахам, быццам я сказаў нешта недарэчнае. Відаць, што ў гэтай старонцы людзі п'юць хаваючыся.

Або з гэтымі порткамі! Дык-жаж пасья майго прыезду з Вільні нiводзiн з iх не прайшоў міма, не памацаўшы мяне за нагу і ня спытаўшыся, якая цана гэтых парток за граніцай. Узапраўды, дзіўна яны тут апранаюцца. Жанчыны ходзяць у мужчынскіх шапках, мужчыны носяць нейкія каляровыя хламiды.

Попутчiк пачаў мазаць другі раз твар мылам, як раптам зазьвінеў званок.

— Каго там нясе?..

Увайшоў нейкі незнаёмы.

— Выбачайце, калі ласка, што перашкаджаю.

Бачу, што вы заняты... Я маю даручэньне... я супрацоўнік ГПУ... мне даручана прасіць вас, каб вы заўтра вячэрнім цягніком выехалі ў Менск. Хоча вас бачыць таварыш старшыня Опанскій...

— А, акурат паслязаўтра я збіраўся ехаць у Менск — адказаў попутчкі.

— Не, не! — перабіў яго незнаёмы. — Вас вельмі прасілі, каб заўтра... Выбачайце, але можа грашовыя справы?. Калі пазволіце, дык я мог-бы вам пазычыць...

— О не, нічагусенькі... Дзякую... Ну, калі так на гэтым залежыць, дык у канцы канцоў магу выехаць заўтра.

— Але, будзьце ласкавы. Калі ласка, падпішэце, што я паведаміў вас.

— О, якія фармальнасьці!

— Так, ведаеце, фармалістыка... Нічога не парадзіш, такі заведзены парадак... А дзе вы спатыкаеце новы год?

— Сярод актораў, у прыватнай кватэры.

— Ну, ня буду вам перашкаджаць. Бывайце здаровы. Зычу весела правесці час.

— І вам таксама... Бывайце... Асьцярожна, тут цёмна... Вось дзьверы.. Усяго добрага.

Незнаёмы пайшоў.

— Якія мілыя людзі — думаў попутчкі, сядаючы ізноў перад люстэркам.—А там, у нас, заграніцай палохаюць усіх гэтымі літэрамі: ГПУ! Надта мілыя! Джэнтэльмэны! А якія простыя, шчырыя адносіны. Чалавек незнаёмы прапануе мне па-

зыку, як добры прыяцель... Мілыя людзі! Ня тое, што ў гнілых буржуазных краёх!

„Філёр.“

Назаўтра ўвечары попутчik сядзеў у вагзальным буфэце, чакаючы прыходу цягніка.

У буфэт увайшла кампанія зложаная з двух мужчын, жанчыны і сабакі. Мужчыны былі ў дарагіх шубах, дама была апранута ня горш за жанчын гнілога захаву, у аднаго з мужчын быў футляр са складной стрэльбай.

Кампанія расселася за суседнім столікам і пачала гутарку на паляўнічыя тэмы.

— Хто гэтыя людзі? — думаў попутчik. — Гэтыя вясёлыя, добра апранутыя, поўныя радасці жыцця людзі?

— Як вы яго клічаце? — спытаўся адзін з мужчын у другога.

— Філёр.

— Ха-ха! праўда, Філёр! Лоўкае імя! Філёр! Хадзі сюды! Ха-ха-ха!

Сабака сядзеў спакойна на падлозе, лянiва паглядаючы то на аднаго, то на другога. Раптам адзін з іх пахіліўся над сабакай і зірнуўшы на попутчика, шапнуў:

— Філёр! вазьмі!

Філёр падняўся са свайго месца, не сьпяшаючыся падыйшоў да попутчика і, абапёршы лапы на яго каленах, павярнуў сваю касматую морду да

свайго гаспадара, быццам пытаючыся, ці добра
выпаўніў заданьне.

Элегантная кампанія рассьмяялася.

— Які мілы жарт — падумаў попутчлік і усь-
міхнуўся, пазіраючы на незнаёмых.

Філёр вярнуўся на сваё месца.

Гутарка перайшла на іншыя тэмы. Цяпер
гаварыла дама. Гаварылі аб шаўковых паньчохах,
а вялікіх цэнах, аб тым, як трудна знайсці до-
бры тавар.

Цягнік ужо прыйшоў. Толькі адзін вагон ідзе
проста ў Менск. Калі сядзеш у іншы — у Оршы
будзе перасадка. Попутчлік знайшоў гэты вагон
і уцешыўся, пабачыўшы там бачаную нядаўна
кампанію. Пачаў разглядацца навокал, шукаючы
для сябе месца.

— Вы шукаеце месца? — падыйшоў да яго
адзін з незнаёмых джэнтэльмэнаў. — Вось ва-
ша месца.

І паказаў рукой на незанятую лаўку.

— Сядайце — казаў далей незнаёмы упаў-
голосу, каб ня чулі іншыя пасажыры — вы ары-
штаваны, зразумела? Вось ордэр.

І чэкіст паказаў нейкую паперку.

Попутчлік ускрыкнуў:

— Як? за што? чаму?

— Цсс! — успакоіў яго незнаёмы — не ця-
пер, тут публіка, пасьяля пагаворым... Сядайце,
можаце прылегчы... Філёр! на месца!

І Філёр паслушна палез пад лаўку попутчыка на паказанае яму месца.

Чэкісты далей гутарылі аб розных рэчах. Пасьля заснулі. Заснулі і ўсе пасажыры ў вагоне. Ня спаў толькі попутчлік і яго вартаўнік — Філёр. Як толькі попутчлік паварухнецца, сабака бурчыць. Попутчлік стараўся нават ня дышаць, каб не злаваць свайго нямілага суседа пад лаўкай.

Дый як ён мог спаць! У галаве гудзелі думкі: за што? тут хіба напаразуменьне! поўна неспадзевак у гэтым саюзе савецкіх рэспублік! але за штож мяне? дык-жа я перамяніў свае адносіны да саветаў! дык-жа я ўжо даўно ані словам, ані пяром не выступаў проці іх! дык-жа я — „попутчлік“! Я прыбыў сюды зусім легальна!.. Дык чаго-ж ім ад мяне трэба?

У адказ на гэтыя пытаньні Філёр няпрыязна бурчэў пад лаўкай.

Раніцай кампанія разьбілася. Пан са стрэльбай у футляры разьвітаўся з панам бяз стрэльбы і з ягонай дамай. Селі на звошчыцкія санкі: чэкіст побач попутчыка, дама ў іх на каленах, пры нагах разлэгся Філёр.

— Савецкая вуліца, ГПУ — скамандаваў чэкіст звошчыку.

Паехалі. Гэтыя сані вязьлі попутчыка ў няведаную будучыню.

— Федя! ці ты хутка вернешся? — спыталася дама чэкіста.

— Але. Скора. Вось толькі яго здам.

„Яго“ — значыцца попутчыка.

У камэндантуры ГПУ звычайная процедура. Адзін „здаў“, другі „прыняў“, расьпісаўся. Пасьля вобыск. Пасьля нейкі калідор, рад дзвьярэй. Адны з іх адчыніліся перад попутчыкам. Нары, вакно з рашоткай. Брудныя, са слядамі клапаў сьцены...

А пасьля доўгія гадзіны панурых думак, можа дні і ночы, а можа месяцы, а можа гады нават.

Думак, якія пачаліся ў дзень новага году, ды якія давялі попутчыка да перакананьня, што аднак „наши пути расходятся“.

Думкі.

Гэтым „попутчыком“ быў аўтар вась гэтах успамінаў.

Але, запраўды, я ехаў туды як „попутчык“, сымпатык, веручы сьвята, што там творыцца новае харошае жыцьцё, што там на культурнай беларускай ніве буду мець шырокае поле дзеля працы.

Нядзіва! Дыкжа-ж я гэтулькі чуў аб „вялікім савецкім будаўніцтве“, аб росквіце ў старонцы пралетарскае дыктатуры навукі, мастацтва, тэхнікі, аб самавызначэньні народаў, якія „дабравольна“ злучыліся ў саюз савецкіх рэспублік, і ў канцы — што для мяне, як для Беларуса, было найбольш заманчыва, — я чуў аб беларусізацыі Беларускай Савецкай Рэспублікі: аб дзяржаўных тэатрах, аб школах, аб шырокай выдавецкай рабоце...

І гэтак далей.

Перад сваім выездам я ўсяму гэтаму верыў. Тыя, хто адносіўся крытычна да майго энтузіязму, ня здолелі пераканаць мяне. Я ехаў поўны веры ў гэтае іншае, лепшае жыццё, не спадзяючыся, што мае ілюзіі так хутка разьвеюцца.

Прыехаўшы ў Савецкую Беларусь я папаў на рад урачыстасьцяў: навуковы зьезд, арганізаваны Інбелкультам у Менску, адкрыцьце ў Віцебску другога дзяржаўнага тэатру... Гэта былі часы Нэп'а, калі быў прыватны гандаль, значыцца ня было голаду, ня было колхозаў і вёска давала гораду спажывецкіх прадуктаў даволі. Адным словам на першы пагляд жыццё мела характар нармальны.

І калі за два тыдні да майго арышту мяне паклікалі ў ГПУ на дапрос, які па свайму тону можна б назваць прыцельскай гутаркай і які ня збудзіў ува мне ніякіх падазрэньняў, калі пасья запрапанавалі мне, каб я стараўся атрымаць права савецкага грамадзянства, я адказаў радасна:

— Калі толькі магчыма, з найвялікшай ахвотай. Дык-жаж я дзеля гэтага і прыехаў сюды, каб тут жыць, працаваць...

— Дык чаго-ж больш! Пішэце, таварыш, паперку. У нас гэта хутка. Зараз пазвонім па тэлефону, каб вам не рабілі ніякіх перашкод...

Запраўды, праз дзесяць дзён (але!) я ўжо быў савецкім грамадзянінам, а, атрымаўшы грамадзянства, на чацьвёрты дзень быў... арыштаваны.

Усяго на волі я быў нядоўга. Прыехаў у СССР 17 лістапада 1926 г., а 1 студня 1927 ужо мяне арыштавалі.

Пасьля першага выданьня маіх успамінаў у польскай мове п. з. „Siedem lat w szponach GPU“ часта да мяне зварачваліся з пытаньнем, чаму я нічога ня пішу аб тым, што было да майго арышту, чаму ня пішу аб прычынах і г. д.

Зумысьля я ня пісаў аб гэтым. Скажу чаму: проста было мне сорамна. Сорамна было, што я, ужо не дзяцюк, даў так наіўна, так дурнавата, гэтак бязьмежна недарэчна ашукаць сябе. Я гэтак бяскрытычна верыў тады у савецкі міраж, што нават агентаў ГПУ прыймаў за людзей, якім можна верыць, амаль што не за сваіх прыяцеляў...

Расчараваньне прыйшло надта позна...

М Е Н С К.

У падвале.

Дзверы зачыніліся, заскрыгатаў ключ.

Я глянуў на сваю новую кватэру. Падвал. Падлога цагляная. У вакне выбіты шклы. Краты. У сьценах нейкія дзіўныя дзіры.

Сьцюдзена. Я закурыў (тытуну ў мяне не адабралі) і пачаў хадзіць па камеры, ад сьценкі да сьценкі, з кута ў кут, як зьвер зачынены ў клетцы.

Думкі хмарай праляталі праз маю галаву... Я ня мог яшчэ ўцяміць свайго палажэньня. За што, дзеля чаго арыштавалі мяне? Тады я яшчэ ня мог падумаць, што мяне сьцягнулі ў СССР з мэтай провокацыйнай.

Замест шырокае культурнае працы ў Савецкай Беларусі, якую абяцалі мне перад маім выездам,—цесная камера ў падвале з выбітымі вокнамі.

Змораны думкамі і хадой па камеры я сеў на нары, якія былі тутака, адзіным мэблем. Я спрабаваў заснуць. Вырваўшы з падлогі дзьева цэглы, я падлажыў сабе іх пад галаву і разьлёгся на сваім „ложку“.

Сільны холад прымусіў мяне аднак ускачыць з гэтай пасьцелі і далей кідацца з кута ў кут.

Прынеслі мне ў алюміневай місе чай і кусок цукру. Я прагавіта піў гэту цёплую жыжку.

Увечары паверка.

— Ну, как себя чувствуете? — спытаўся іра-
нічна чэкіст. — Что? холадна?

— Доўга я тут буду? — спытаўся я.

— Не, ня доўга, пару дзён... — адказаў той.

І запраўды на трэці дзень гэтае „кваранта-
ны“ мяне перавялі ў іншую камеру, дзе была па-
длога з дошчак, цэлыя вокны, дзе стаяў стол
і два ўслончыкі

Тут было цёпла.

Мой таварыш.

Тут я сядзеў ужо не адзін: я спаткаўся ту-
така з іншым вязьнем.

Пачалі гутарыць. Мой таварыш быў афіцэр-
рам у адной з суседніх дзяржаў. Быў кіраўніком
разведкі на паграніччы. Папаў сюды вось якім
чынам:

Жыў блізка граніцы. Год назад, у адзін зі-
мовы вечар, прыйшоў да яго з савецкага боку
адзін з ягоных разведчыкаў.

У часе іхняй гутаркі, карыстаючыся, што
дзьверы не былі зачынены на ключ, уварвалася
ў хату васьмёра узброеных людзей у шинэлях
ГПУ. Афіцэр, дагадаўшыся аб здрадзе, схапіў
браўнінг і пачаў страляць у напаўшых на яго.
Аднаго з іх раніў. Іншыя кінуліся на яго, абяз-
броілі, пабілі, забралі архіў і пацягнулі сваю ахвя-
ру на савецкі бок. Прысутная тут жонка афіцэра
выбегла з хаты, каб паклікаць на падмогу блізкі
ваенны караул, але, не пасьпелі яшчэ жаўнеры

хапіцца за аружжа і выбегчы на вуліцу, як ужо напаўшыя апынуліся разам са сваей ахвярай каля суседняга лесу на савецкай тэрыторыі. Жаўнеры не маглі страляць у ўцякаўшых, каб не папасьці ў свайго афіцэра.

Усё гэта сталася ў працягу нядоўгіх хвілін.

Пабітага, ашаломленага неспадзеўкай, прывялі да найбліжэйшага пасту ГПУ, падганяючы ўдарамі прыкладаў.

Ён ведаў, што яго чакае. Пагрозамі, абяцанкамі і цэлым апаратам спосабаў, якія ведае толькі ГПУ, патрапілі стэрорызаваць яго гэтак, што ён выдаў усіх сваіх супрацоўнікаў, жывых на савецкай тэрыторыі.

Інтэрвэнцыя дзяржавы, якой ён быў грамадзянінам, была немагчыма дзеля таго, што яго прымусілі напісаць на паперы, што... ён перайшоў граніцу дабравольна!

У Менску быў суд. Падсудных было шмат. Двох прысудзілі на кару сьмерці, іншых у вастрог, пераважна на 10 год, а галоўнаму гэрою працэсу, бяручы пад увагу яго „шчырае прызнаньне і пакаяньне“ — далі наймягчэйшую кару — пяць гадоў вастрогу.

Але-ж ведама, што судовы прыгавор для ГПУ не абавязкавы. Засуджаны добра ведаў, што сёньня маючы прыгавар на 5 год вастрогу, заўтра, згодна з пастановай коллегіі ГПУ, можа быць расстраляны. Дык жыў у заўсёднай няпэўнасьці. Часта, калі памоцнік каманданта Вавілаў, які

ў менскім ГПУ спаўняў абавязкі ката, заглядваў да нашае камеры, таварыш мой, скрываючы сваё унутранае неспакойства, пытаўся вясёлым тонам:

— Ну, як думаеш, Вавілаў, расстраляюць мяне ці не?

— Э! выдумаў!... — адказваў Вавілаў.

Наагул Вавілаў быў даволі дабрадушны і стараўся падтрымоўваць сярод вязняў добры настрой. Думаю, што, вязучы сваю ахвяру на месца расстрэлу, ён і тут стараўся дадаць вязню радасці жыцця:

— Ты, браток, не маркоцься... Гэта ня страшна... Гэта накштальт таго, як ты-бы ехаў вырываць сабе зуб: адна хвіліна, я пасяля нічога... добра...

На Камароўку.

Часта няма аб чым гутарыць, асабліва, калі людзі прымушаны быць з сабой неразлучна цэлыя дні і ночы. Як ня было аб чым гаварыць, мы гулялі ў шахматы.

Адзін раз мой таварыш быў неяк дзіўна няўважлівы, раз за разам праігрываў. Як пачаў прыбліжацца вечар, пачаў агортываць яго нейкі не супакой. Я спытаўся, што з ім?

— Сёньня панядзелак — адказаў ён.

— Ну дык што? Такі самы дзень, як і іншыя.

— Сёньня панядзелак... Ужо два тыдні як нікога ня ўзялі... Думаю, што сёньня возьмуць.

— Куды?

Ён глянуў на мяне працяжна і адказаў:

— На Камароўку.

— Што гэта Камароўка?

— Лес. У камароўскім лесе расстрэліваюць.

Ці-ж ня ведаеце?

Я нічога ня ведаў. Цяпер толькі даведаўся... Звычайна ў нядзелю вяртаўся кур'ер з Масквы, а ў панядзелак пачыналіся расстрэлы.

Мы распачалі новую партыю шахматаў.

Раптам мой партнёр сарваўся з месца і пачаў нэрвова хадзіць па камеры.

— Чаго вы?.. — пытаюся.

— Няўжож ня чуеце?

На падворку гудзеў матор аўтамабіля грузавіка. Мой таварыш кінуўся да дзвярэй і, прытуліўшыся да іх, пачаў прыслухоўвацца. Я з дзівам глядзеў на ўсё гэта, не адчуваючы трагедыі, якая ў той час разыгрывалася ў падвале ГПУ, а ў душы майго таварыша асабліва. Ён раптам адскачыў ад дзвярэй і кінуўся да вакна.

— Бяруць... — прахрыпеў.

Перад нашым вакном хутка мігнулі нейкія цені. Было чутно, як ад'яжджаў аўтамабіль. Я глянуў на свайго камрата. Стаяў ён непарушна каля вакна, а сьлёзы капалі з вачэй.

У гэты вечар павязьлі на Камароўку двух здраджаных ім ягоных таварышоў.

Ю да ва ра бо та.

Хаця дзела майго вастрожнага камрата ўжо было закончана і ўжо яму не заставалася нічога

іншага, як адсіджываць свой срок або чакаць магчымага разстрэлу, час ад часу клікалі яго на верх, дзе былі канцэлярыі сьледавацеляў. Як ён вяртаўся, я часта чуў ад яго пах гарэлкі. Ён разсказываў мне, што клікалі яго у справе перасылкі пісьмаў ягонай жонцы, якая засталася заганіцай і г. п. казкі. Тады я верыў гэтым гутаркам, цяпер, багаты дасьведчаньнем, якое мне далі сем гадоў вастрожнага жыцьця, ведаю, з якой мэтай клікалі яго там, „наверх“. Ён там даваў справаздачу з таго, аб чым я казаў і што я рабіў. Даведзены тэрорам да поўнага моральнага ўпадку, ён далей ішоў па дарозе здрады, думаючы, што выратуецца ад сьмерці.

Наша камера мела сваю гісторыю. Казалі, што ў ёй прабыў два дні пасья свайго арышту Савінкаў, тут сядзеў ксёндз Усас, якога пасья абмянялі ў Польшчу, ды іншыя „знамянітасьці“. Запраўды наша камера, як я пасья даведаўся, была адна з лепшых. З вакна было відаць падворак. Дзякуючы гэтаму мы часам маглі бачыць вязьняў з іншых камер, калі іх выводзілі „на прагулку“.

Першыя допыты.

Прайшлі гэтак два тыдні і мяне паклікалі на „допрос“. Я быў абвінавачаны па 58 артыкулу савецкага кодэксу. Датарнаваны да маея справы пункт дасловна быў гэтакі:

„Участие в организации или содействие ор-

ганизации, действующей в направлении помощи международной буржуазии.“

Запраўды, калісьці ў Вільні я быў у арганізацыях, воража настроеных да саветаў, хаця ніколі палітычна надта не ангажаваўся. Мой удзел абмежываўся толькі культурнай працай.

Калі я сказаў, што дык-жа гэта было даўно, што я праз гэты час ужо перамяніў орыентацыю, што цяпер я рашучы прыхільнік савецкага ладу, мне сказаў мой сьледавацель Пятроў з іранічнай усмешкай:

— А старых грахоў адкупіць ня трэба?

— Дык-жа я перад сваім выездам атрымаў савецкую візу! Дык вы-ж згаджаліся, каб я сюды прыехаў, гэтым самым вы пацвярдзілі, што ня лічыце мяне за свойго ворага!

Замест адказу я ізноў пабачыў на твару чэкіста іранічную ўсмешку.

І цяпер пачало мне ў галаве праясьняцца: значыцца, гэта была правакацыя! Значыцца, далі мне візу, пасьяля ў Менску запрапанавалі прыняць савецкае грамадзянства — ўсё гэта з тэй мэтай, каб у канцы канцоў арыштаваць мяне і..

Што пасьяля зробіць са мной — я гэтага ня ведаў.

Калі я вярнуўся ў сваю камеру, я папрасіў ватрожнага таварыша паказаць мне савецкі кодэкс.

Амаль што кожны артыкул пагражаў расстрэлам.

Ну, ведама і мой — 58 таксама.

Апанасік.

Мая сям'я, якая жыла ў Вільні, нічога аб маім лёсе ня ведала, дзеля таго што я быў пазбаўлены ўсялякай лучнасьці з вонкавым сьветам. Жонка мая зьбіралася з дзяцьмі прыехаць да мяне ў Менск. Калі выводзілі „на прагулку“ жанчын, я неспакойна кідаўся да вакна, паглядаючы, ці сярод арыштаваных не пабачу жонкі сваей з дзеткамі. Я меў падставы гэтага баяцца. У „сацыялістычнай дзяржаве“ ня важна, ці хто мае за сабой нейкую віну; важна тое, што ён радня іншага арыштанта.

Аднак дні плылі шчасьліва.

Раптам адзін раз уначы я пачуў на калідоры жаночы крык і плач дзяцей. „Ужо!“ — падумаў я. І нецярпяліва чакаў заўтрашняй жаночай „прагулкі“.

— Ужо йдуць! — клікаў мой камрат, які стаў ля вакна.

Я кінуўся да вакна і, ня гледзячы на тое, што магу зьвярнуць на сябе ўвагу караульнага салдата, прытуліўся да ваконнай рашоткі...

І ўздыхнуў з палёгкай: жонкі маеі там яшчэ ня было. Крычаўшая ўначы на калідоры жанчына была нейкая вясковая кабеціна, мусіць з пагранічча. Мужа мабыць арыштавалі раней, цяпер сьледам за ім — жонку з дзяцьмі.

Самае малодшае ня мела яшчэ двух гадоў. Гэта быў хлопчык.

Уважаючы маладога „праступніка“ не аса-

бліва небяспечным, яму дазволілі бегаць па калідору. Клікалі яго Апанас. Памятаю, адзін раз, як адчыніліся дзьверы маея камеры, я ўбачыў перад дзьвярыма паглядаўшыя з цікавасьцю на мяне дзіцячыя вочы. Я ўзяў на рукі маладога таварыша—вязьня і, прытуліўшы дзіця да сябе, у глыбіні душы цешыўся ў сваім бацькаўскім эгоізме, што гэта ня мой Казюк праводзіць свае дзіцячыя гады на вастрожным хлебе, але бедны чужы для мяне Апанасік...

Новы „лягавы“.

У нашу камеру далі новых вязьняў. Хутка мяне разлучылі з маім першым вастрожным таварышом: яго перанясьлі ў іншую камеру. Ягонае месца, як інфарматара „верхніх поўхваў“ аб тым, што дзеецца ў нас, заняў іншы „лягавы“*), нейкі К. Гэта быў чалавек ужо каля 60-ёх гадоў, засуджаны за шпіонаж на карысьць адной з суседніх дзяржаў на дзесяць год вастрогу. Сядзеў спачатку ў Полацку.

ГПУ пастанавіла выкарыстаць яго дзеля сваіх мэтаў. За ўслугі абяцалі яму... волю! У хуткім часе! У працягу трох месяцаў!..

Перавялі яго ў Менск. Давалі яму лепшы „паёк“. На абед ён атрымоўваў кусочак мяса, трынаццаць папірос у дзень, большую колькасьць цукру чымсь іншыя і г. п. Ад часу да часу К. атрымоўваў і грошы на куплю харчоў. Наіўны ста-

*) Гэтак завуць там вастрожных даношчыкаў.

ры чалавек глыбака верыў у абяцаную яму волю, пільна сачыў за намі, прыслухоўваўся да нашых гутарак, астаўшыся ў камеры, калі ўсе выходзілі „на прагулку“, рэвідаваў нашы рэчы — і страшэнна быў здзіўлены, калі прамінула тры месяцы, калі прамінула і шмат больш, а абяцанай яму волі ня ўбачыў. Перад намі мотываваў свае надзеі, ведама, нейкімі новымі акалічнасьцямі, якія выясьніліся ў яго справе, на падставе якіх ГПУ быццам мелася звольніць яго раней.

Бедны, верыў у свой хуткі выхад на волю і ў імя волі працаваў на загібель іншых зьняволеных.

К а р ц э р .

У нашых падвалах быў „карцэр“ для непаслушных, якія працівіліся вастрожнаму рэжыму або для тых, якія не хацелі ў часе допытаў прызнавацца. Гэта быў лёх пад усходамі. Сыры, цёмны, без усялякіх мэбляў. Столь была гэткая нізкая, што тамака ніяк немагчыма было стаяць, можна было толькі сядзець на падлозе. Праз пару дзён прабываньня ў гэтым карцэры вязень выглядаў так, як пасья цяжкой хваробы.

Часьцей за ўсё у карцэр пападаліся жанчыны. Часта было чуваць з калідору іхнія крыкі, як чэкісты вялі іх у гэтую нару пад усходамі.

Адзін раз пацягнулі ў карцэр вясковую жанчыну, аб якой я казаў вышэй. Страшэнны быў крык на калідоры, калі адрывалі маці ад дзяцей. Доўга было чуваць нейкую барацьбу, мабыць жан-

чына старалася супраціўляцца. У канцы канцоў удалося няшчасную ўсадзіць у карцэр. Крык аднак трываў далей. Нейкі роўны, рытмічны крык-енк, для мяне ўжо знаёмы; нейдзе я ўжо чуў нешта падобнае.

Я прытуліўся да дзвярэй і пачаў прыслухоўвацца.

У вёсцы беларускай ёсьць звычай галасьбы на хаўтурах. Чытачы! вы лепш за мяне ведаеце аб гэтым. Ведаеце, як ідучы за труной, бабы галосцяць, выхваляючы заслугі памершага.

Нешта падобнае я пачуў цяпер. Толькі гэта ня былі завучаныя словы, паўтараўшыся шмат разоў, гэта была страшная імпрывізацыя жанчыны з народу ў часіны найвялікшага напружаньня болю, выражаючай сваё гора скандованымі тырадамі.

Каля двух гадзін бязупынна трывала гэта песьня бунту і ненавісьці, пасьля пачала ўціхаць, ажно заціхла зусім. Ня ведаю, ці жанчына заснула, ці можа самлела.

Я ўвесь дрыжэў, слухаючы голас гэтай шчырай, неперадуманай, але беспасрэдна з душы вырываючаея распачы.

Апісаць гэта трудна. Трэба гэта чуць, каб зразумець, уцяміць...

Бог хацеў.

Сядзеў у нас жыд, стары рабочы гарбар. „Кустар адзіночка“. Дзеля рэлігійных прычын ня еў восторжных харчоў. Пасілкаваўся толькі тым,

што яму два разы ў тыдзень прыносілі з хаты. Гаварыў мала. Увесь дзень уздыхаў або маліўся.

Адзін раз надзірацель яго пытаецца:

— Вось ты ўсьцяж молішся ды молішся, а Бог ня хоча табе памагчы. Сядзіш у падвале ГПУ, а твой Бог ня можа цябе выратаваць.

Жыд уздыхнуў і адказаў філэзофічна:

— Уй! Бог хацеў — ня было ГПУ, Бог захоча—і ня будзе ГПУ...

Раптам, заўважыўшы нясыцярожнась свайго сказу, шпарка паправіўся:

— Ох, што я сказаў!.. Я хацеў сказаць: Бог захоча і я ня буду ў ГПУ...

Эх, ты! контррэвалюцыянер!..

Расстрэлы.

Расстрэлы адбываліся што раз часьцей. Рэдка праходзіў панядзелак, каб аўтамабіль не павёз кагосьці на Камароўку.

Ніхто з нас ня ведаў, што заўтра яго чакае. Толькі адзін меў больш шансаў быць расстраляным, другі менш. Наш вэстрожны гумар стварыў спэцыяльны назоў: „паехаць на луну“ або „атрымаць тры залатнікі“, дзеля таго што гэтулькі важыць куля з „Нагана“, рэвальвэру, які ўжываецца ў расейскім войску і з якога расстрэлівалі ў ГПУ. І сьмяяліся, і жартавалі няраз тыя, хто вась заўтра меўся атрымаць падарунак — трохзалатніковую кулю з „Нагана“. Страшна было глядзець на гэты сьмех і чуць гэтыя жарты. Здавалася, што гэта ўжо сьмяецца, вышчырыўшы свае зубы, чалавечы чэрап!

Гук аўтамабільнага матору аднак электрызаваў усіх. Сьмех змаўкаў, гутарка спынялася, сваркі заціхалі... Ужо чутно ў калідоры шагі. Ідуць! ужо!! Не!.. Прайшлі міма. Прайшлі міма нашай камеры. Недзе заскрыгатаў у дзьвярох ключ. Усе замёрлі ў страху. Чакаюць. Нехта шапоча:

— Бяруць з суседняй камеры..

— Ціха!! — сычаць са злосьцю іншыя.

— Мабыць...

— Маўчы! каб цябе...

Чутно праз сцену: „Собірайся с вешчамі!“ Ніколі наперад ня кажучь, куды вядуць. Толькі ў калідоры...

На калідоры нейкая кароткая барацьба, нейкі заглушаны, няздолеўшы вырвацца з грудзей крык...

Зноў шагі колькі пар ног.. Гудзеньне матору аддаляецца. Зноў цішыня. Уваўсіх зьбялеўшыя твары, вочы блішчаць перапудам. Час плыве, камерныя жыхары памалу вяртаюцца да свайго вастрожнага жыцьця. Але доўга яшчэ адчуваецца подых сьмерці.

Маем яшчэ перад сабой цэлую ноч. Уначы аўтамабіль можа прыехаць ізноў. А заўтра аўторак. Часам і ў аўторкі бяруць на расстрэл, калі чамусьці не пасьпеюць расстраляць у панядзелак. І толькі ў сераду можам уздыхнуць свабодна: да чарговага панядзелку!..

Няраз кандыдаты на расстрэл умаўляліся са сваімі таварышамі гэтак:

— Як паклічуць мяне, пакіну ў камеры свой пояс, міску або нешта іншае... Калі гэта будзе толькі перавод у іншую камеру, тады прышлю над-

зірацеля, каб прынёс мне пакіненую рэч. Калі-ж здарыцца інакш...

Ня трэба была канчаць гэтае фразы: ўсе добра ведалі, што можа здарыцца „інакшага“.

Бралі на расстэл гэтак: спачатку клікалі: „сбірайся с вешчамі!“ Як засуджаны выйшаў у калідор і дзверы зачыніліся, зьвязывалі яму рукі, калі хацеў крычаць — затыкалі спэцыяльным тампонам рот і кідалі ў аўтамабіль, які вёз яго на Камароўку. Там стралялі з „нагана“ у патыліцу і забітага закапывалі ў прыгатаванай загадзя яме.

Чытач спытаецца: а скульп-жа гэта ведама? Адкажу. Адносіны ў нас былі вельмі просьценькія, правінцыянальныя, ня тое, што ў Маскве. Нараз у часе уборкі дзверы камеры былі адчынены і мы папрямельску гутарылі з нашымі надзірацелямі. І яны, падпіўшы, шчыра расказвалі нам аб такіх рэчах, аб якіх дысцыпліна казаць забараняе.

А ў Маскве ня тое. Там ня толькі не пагаворыш з надзірацелем, але нават голасна гаварыць з таварышамі ў камеры забаронена.

Інсцэнізацыі.

Здаралася, што з вязьнем, які не хацеў прызнавацца да пастаўленых яму абвінавачаньняў, калі нават карцэр не памагаў, разыгрывалі вось якую штуку: выклікалі з камеры, зьвязвалі, вязьлі ў камароўскі лес і тамака, над выкапанай ямай, прылажыўшы рэвальвэр да галавы, дамагаліся прызнаньня, абяцуючы дараваць жыцьцё...

Сядзеў з намі нейкі Воўк—Міхайлаў, малады хлапец, контр-рэвалюцыянер. Адзін раз паклікалі яго „з вешчамі“...

Вярнуўся праз пару гадзін зьбялеўшы як палатно, з няпрытомнымі вачыма, дрыжучы увесь. У першыя хвіліны мы нічога не маглі ад яго даведацца. І толькі на другі дзень ён раскажаў нам аб разыгранай з ім сцэне на Камароўцы.

Хутка пасья гэтага паехаў другі раз у камароўскі лес. Гэтым разам паехаў, каб ужо балей не вяртацца...

Псіхоз.

У гэтых умовах жыцця ў шмат каго з нас пачаліся адзнакі псіхозу. Адзін у часе „прагулкі“ на падворку стараўся ўсе спатыканыя лужы пераступаць правай нагой, веручы, што пераскок левай прынясе яму няшчасьце. Іншы стараўся, ходзячы, ня класьці рук за спіну, перакананы, што гэты жэст сьцягне на яго расстрэл. Іншы, кладучыся спаць, стаўляў свае боты наскамі ў напрамку дзвьярэй, думаючы, што, калі паставіць абсацамі наперад — ніколі ня выйдзе на волю. Адзін раз, загаварыўшыся, перад сном кінуў свае боты як папала. Я бачыў як уначы ён прачхнуўся і кінуўся да сваіх ботаў. Пабачыўшы абмылку, хутка яе паправіў, акуратна паставіў боты на самі ў бок дзвьярэй — і зноў лёг на нарах, аглядаючыся, ці хто ня бачыў яго несупакою, ці хто ня будзе сьмяяцца.

Я бачыў, але не сьмяяўся. Я адчуваў, што

і мае нэрвы ня вытрымаюць гэтага жыцця, што і я пачынаю вар'яцець...

Найменшая дробязь зварачала нашу ўвагу і мы на ёй будавалі свае дагадкі. Прайшоў шпарка праз падворак нейкі чырвонаармеец... — „О! чаго ён так сьпяшаецца? Тут нешта гэткае“... Загрухацелі на калідоры шагі, пачулася за дзвярыма нейкая прыцішаная гутарка... — „О! нешта будзе!.. чаго яны там?... мабыць..“

Нават думаць баяўся чалавек закончанымі фразамі.

Усім нам сьніліся кашмарныя сны. Уначы чутны былі стогны і крыкі праз сон. Устраска нэрваў у вострагах ГПУ гэткая сільная, што начныя кашмары застаюцца неадступнымі таварышамі на ўсё жыццё. Пасьля, ў салавецкім лягеры, я ўсьцяж чуў гэтыя крыкі вязьняў, спаўшых несупакойным сном. Я сам цяпер, шчасьліва пакінуўшы краіну „дыктатуры пралетарыяту“, уначы буджу сваю радню крыкам праз сон. Гэта сьняцца мне допыты ў ГПУ, гэта сьніцца мне грукаценьне пад'яжджаўшага зьмярканьнем аўтамабіля, каб забраць свае ахвяры на Камароўку...

Часта даводзілася чуць далацяўшыя да нас з суседніх камер крыкі здурэўшых. У маея камеры на маіх вачох звар'яцеў адзін малады сыяніст. Нам ледзь удалось зьвязаць ашалеўшага хлопца і прыйшлося чакаць амаль увесь дзень, пакуль узялі яго ў бальніцу.

„Войкаўцы“.

Зіма ўжо прайшла. Прайшла й вясна. Пачалося лета. У перапоўненых падвалах было страшэнна душна. Двое з нас стаялі на нарах, трымаючы ў руках коўдру і махаючы ёю, каб асьвяжыць крыху паветра. Гэты жывы вэнтылятэр працаваў бязупынна ўвесь дзень. Толькі змяняліся „махальшчыкі“.

Адзін раз уначы ў першыя дні чэрвеня мы збудзіліся, чуючы нейкі нязвычайны рух у калідоры, нейкія галасы, топат ног. Адчыняліся і зачыняліся дзверы камер. Уканцы й дзверы нашай камеры адчыніліся і ўпіхнулі да нас яшчэ каля дваццацёх кватарантаў. Ужо і бяз іх было неўмагату цесна, спалі мы ня толькі на нарах, але і на падлозе, адзін пры адным, — цяпер ужо нельга было й падумаць, каб нехта мог прылегчы. Каб памясьціць новых арыштантаў, мы былі прымушаны падняцца са сваіх нараў, сабраць і вынясьці іх у калідор і размясьціліся як хто мог, пераважна стуючы, у перапоўненай камеры.

Што ж гэта сталася?

У Варшаве на вагзале малады расейскі манархіст, Барыс Кавэрда, застрэліў савецкага пасла Войкава. Гэта адбілася рэхам па ўсім СССР. Ня ведаю, ці знойдзеш на аграмаднай тэрыторыі сацыялістычнай дзяржавы хаця адзіны куток, дзе бы „мстясчая рука пролетарыята“ ня кідала сваіх „клясавых ворагаў“ у вастрогі, не высылала ў паўночныя тайгі, не расстрэлівала. Хто быў гэтым

ворагам? Кожны, хто калісьці нешта меў—ці то дом, ці нейкае прадпрыемства, кожны, хто працаваў у колішніх урадавых установах, кожны, хто хацеў жыць індывідуальным жыцьцём, ухіляючыся ад савецкай сучаснасьці, кожны, хто, стуючы ў чарзе перад савецкай крамай, каб купіць па картачцы крыху нейкіх прадуктаў, меў адвагу заскрыгатаць зубамі, — кожны кваліфікаваўся як вораг савецкага ладу, кожны быў кандыдатам у вастрог.

Пасьля на этапах, а яшчэ пазьней у савецкім лягеры я спатыкаўся з людзьмі, якія на пытаньне, за што іх арыштавалі, адказвалі коратка: „я—войкавец“. Гэтае слова аб'ясняла ўсё. Гэта азначала, што віны ніякае ня было, што арышт адбыўся ў часе тэрору, шалеўшага пасьля забойства савецкага полпрэда, і што чалавек гэты сягоньня пакутуе ў савецкіх вастрогах як „хаўруснік“ Кавэрды.

Катастрофа пад Менскам.

У гэтым самым часе здарылася яшчэ нешта, што давяло чэкістаў да шалёнай злосьці. Недзе на дарозе паміж пагранічнай станцыяй Столбцамі і Менскам выскачыла з рэльсаў аўто-дрэзіна, ў якой ехаў віцэ-старшыня менскага ГПУ Опанскій, начальнік аднаго з аддзелаў гэтай установы Карытаў і інш., вязучы схопленнага на граніцы, як кажуць, польскага шпіона. У часе катастрофы Опанскій і шофэр былі забіты, Карытаў атрымаў раны, а надгранічная здабыча — шпіон уцёк шчасьліва.

Савецкая прэса ў прычынах катастрофы ба-чыла справу рук контррэвалюцыянераў, па горадзе аднак хадзілі чуткі (якія дайшлі і да нас у падвал), што сапраўднай прычынай катастрофы было п'янства Опанскага, які „пад п'яную руку“ загадаў шофэру даць машыне надта вялікую скорасць (больш за 100 кілём. на гадзіну).

І ў гэтым больш-менш часе надыйшоў для мяне прысуд колегіі ГПУ з Масквы, якім я быў за-суджаны на дзесяць год Салавецкага лягеру.

Э т а п.

Пасля абвяшчэння мне гэтага прысуду мяне перавялі з падвалу пры Савецкай вул. у іншы вастрог, г. зв. Допр („дом предварительнаго заключения“), дзе я першы раз спаткаўся з элементам крымінальным. Усе мы былі прызначаны на вы-ваз на астравы Белага мора.

Палітычныя вязні, зачыненыя ў адной з крымінальнымі камеры, перажывалі, дзякуючы гэтаму суседзтву, часіны надта няпрыемныя. Зладзеі абкрадвалі нас ня толькі ў начы, але і ўдзень га-спадарылі ў камеры, як хацелі. Пагражаючы на-жамі, забіралі спажываныя прадукты, якія мы атрымалі ад радні, адзежу і г. п. Мы ня скардзіліся восторжнаму начальству, бо гэта не давала ніякіх рэзультатаў, а апрача таго выклікала крываваў помсту крыміналістаў.

Наканец пасля двух тыдняў прабывання ў Допры нас павязлі этапам на Салаўкі.

Адзін за адным мы выходзілі са сваімі клумкамі на плячох праз вастрожную браму і станавіліся на вуліцы радамі па чатыры чалзевекі ў рад.. На другім баку вуліцы, пры сьцяне нейкага дому стаяла невялічкая група людзей, жанчын пераважна. Гэта былі арыштантавы жонкі, сёстры, маткі, якім удалося даведацца аб адпраўцы этапу. Іх не разганялі.

Усё гатова — пастроіліся.

Начальнік каравула звярнуўся да нас са строгай прамовай:

— „Партыя, слухай!.. Ітти посередине улицы!.. Не разговаривать!.. По сторонам не оглядываться!.. Шаг вправо, шаг влево—будет считаться побегом.,. Безпрекословно исполнять все распоряжения конвоя!.. При попытке бегства будет применено оружие без предупреждения... Партия! шааагом—марш!“ —

Загрукацелі па менскім бруку крокі колькі-дзесят ног. Мы йшлі на вагзал. У грамадзе, стаяўшай з другога боку вуліцы, нехта крыкнуў, нехта выціраў сьлёзы.. Я убачыў сярод іх сваю маці..

Упіхнулі нас у закратаваныя г. зв. „сталыпінскія“ вагоны. Ізноў неўмагату цесна і душна. Першы этап: Орша. Два тыдні ў камеры са зладзеямі і забойцамі. З вошамі і клапамі. Пасьля: Віцебск. Даўжэйшая астаноўка ў гэтых самых абставінах як і ў Оршы. Пасьля Ленінград. Там пара тыдняў праведзеных у „Другім Ісправдоме“ (Ісправительный Дом). Тут чыстасьць, комфорт! Блішчаць

вычышчаныя старанна калідоры, зіхацяць мядзяныя пры ўмывальніку краны. . Але-ж цесна! Гэтак сама як у Менску, Оршы, Віцебску... Людзі сьпяць на нарах, пад нарамі, на сталох, пад сталамі, пад умывальнікам — усюды...

Адтуль ужо беспасрэдна на вызначанае месца: у Салавецкі лягер — „Слон“ (салавецкіе лягера особаго назначенія).

Была ўжо зіма.

ПАПОВЫ ВОСТРАЎ.

Прыехалі.

Тры дні мы ехалі з Ленінграда да станцыі Кемь, мурманскай жалезнай дарогі.

Што нас там чакае? Якія новыя ўмовы жыцця? Работа? Але якая работа? Ці мы там будзем зачынены як у вастрозе, ці будзем магчы хадзіць свабодна?...

Ніхто з нас нічога ня ведаў.

Праз вокны вагона мы бачылі нейкія дравяныя склады, кучы распіляных дошчах—прадудцыя якіхсьці непадалёк тартакаў, бачылі мы нейкіх людзей у шэрых вопратках... Ці гэта нашы будучыя таварышы-катаржане?

Цягнік затрымаўся. Каманда: выхадзі з вагонаў! С клумкамі на плячох выходзім на рэльсы.

Бостры сівер-віхор круціць сьнегам.

Раніца.

Нас вядуць. Два кілямэтры па сьнегу. Калючыя дроты. Шэрае неба. Шэрае мора. Дрэўляныя шалашы. Гэта баракі, гэта наша кватэра. Мы цяпер на г. зв. Паповым востраве.

Віхор, гуляючы сьнежным пылам, агаляе скалісты грунт, на якім няма сьледу якойколечы расьліннасьці.

Уводзяць нас на квадратны пляц агароджаны колючым дротам. Пры браме каравульная будка.

Клумкі загадана злажыць каля сьценкі бараку. Пастроіліся ў два рады. Каманда: „справа по парядку номеров рассчитайсь!“

Няскладна гэта ў нас выходзіць. Ляскаючы зубамі ад сьцюжы, крычым ахрыплымі галасамі:

— Первый!

— Второй!

— Третий! і г. д.

Блага! Яшчэ раз ад пачатку: „первый! второй!..“

Навучаюць нас, што на павітаньне: „Здравствуй, карантинная рота!“ мы павінны дружна хорам адказаць:

— Здра !!!

Крычым гэта: „здра!“ Блага! Яшчэ раз! Дрэна! нядружна, нехта спазьніўся. Зноў: „здра!“ Ізноў блага. Нехта крыкнуў зарана. Трэба набраць у грудзі паветра, зрабіць двухсэкундную паўзу—і толькі тагды...

Яшчэ раз. Яшчэ ня так. А пасья йзноў: „по порядку номеров рассчитайсь!“ А пасья йзноў: „здра!“ Ногі акасьцянелі ад сьцюжы. Вушы мерзнуць. Твары барадатых мужыкоў пакрыліся соплямі лёду. Клумкі нашы счэзьлі пад сьнегам, які ўсё падае і падае. Нашы інструктары зьмяняюцца: адны йдуць у барак пагрэцца, прыходзяць іншыя.

Прыходзіць вышэйшыя „ўлада“ — лягерны стараста, і ён, як усе, таксама вязень. Здароўкаецца.

— Здравствуй, карантинная рота!

— Здра !!!

Блага, за гэта поў гадзіны бязупынна мы кры-

чым: здра! Шмат хто ўжо ахрыпшы. Дзіка крычым гэтае „здра“, каб урэшце здаволіць сваё начальства. Усьцяж нядобра. Відаць тут уся справа не ў якасьці, а ў колькасьці гэтага „здра“.

Пасьля казалі нам строгую прамову, у якой адзначылі, што мы ў лягеры, дзе абавязаны сумленна працаваць, дзе за сабатаж строгія кары, дзе трэба бяскрытычна спаўняць усе загады ўлады і г. п. вядомыя востражныя рэчы.

А пасьля — ізноў „здра“, ізноў „по парядку рассчитайсь“ — і гэтак да зьмярканьня.

У памешканьні.

Наканец прамерзлым, галодным і змораным дазволена выкапаць са сьнегу свае клумкі і ўвайсьці ў барак. Людзі кінуліся ў памешканьне, займаючы месцы на нарах. Ня глядзячы на тое, што нары былі двухпаверхавыя, не хапіла мясцоў. Камандант і яго памоцнікі (усе вязьні) робяць парадак: укладваюць нас цесна, аднаго пры адным, падпіхаючы ўдарамі нагой. Ляжым на баку, ня маючы магчымасьці паварухнуцца. Павярнуцца на другі бок можна толькі колектыўна, у паразуменьні з найбліжэйшымі суседзямі.

Як ужо былі вызначаны для ўсіх месцы, некаторыя зьлезьлі з нар і, грэючыся перад жалезнымі печкамі, закусывалі што хто меў. Усім страшэнна хочацца кіпятку, але кіпяток мы атрымалі ня скоро і надта яго было мала, дзеля таго што на Папоўскім востраве сваея вады няма і яе пры-

возяць з Кемі. Хто меў грошы, мог нелегальна купіць кіпятку на кухні.

Мы былі гэтак змучаны, што хутка ўсе заснулі крэпкім сном.

На работу.

Раптам уначы збудзілі нас: „на работу“!

Што за чорт! На якую работу? Ускаківаем шпарка, бо хто не сьпяшаецца — нагой у бок! Выганяюць нас з бараку на сьнег. Ясная, марозная палярная ноч. Па небе пралятаюць нейкія сьветлыя хмаркі. Адна недзе чэзьне, паяўляецца іншая.

То пасья мігцяць па небе нейкія сьветляныя палосы. Там, у прасторы, здаецца, адбываецца нейкі творчы працэс, паўстаюць новыя сьветы...

Гэта мігаціць паўночнае зіхаценьне (северное сияние).

Ідзем па рэльсах. Па бакох горы сьнегу. Далёка відаць таварныя плятформы, нагужаныя дошкамі. Нам дано заданьне: перасунуць гэтыя плятформы пару кілямэтраў у бок станцыі. Учапіўшыся, як мурашкі, за колы і буфары, за тырчэўшыя дошкі, пхаем наперад цяжкія плятформы. Нехта зваліўся са сьнежнага насыпу пад кола. Крык разьдзірае паветра, пасья лаянка, пасья йзноў цішыня і чуваць толькі цяжкі подых напружыўшых свае мускулы колькідзесяцёх людзей.

Той, што зваліўся са сьнежнага насыпу пад

колы плятформы, удачна вылазіць спад ног сваіх таварышоў.

Страсае з сябе сьнег.

— Ну, ты! не аставайся! Даганяй!

На другі дзень прыйшлі ў барак дактары (вязьні), каб зрабіць мэдыцынскі агляд і падзяліць нас на катэгорыі паводле нашых фізычных здольнасьцяў да працы. Стаім голяы ў чарзе. Агляд адбываўся надта хутка, аднак гэта працэдура заняла поў дня. Шмат было народу.

А ўначы — ня глядзячы на катэгорыі—зноў пагналі ўсіх на чыгунку перасоўваць таварныя вагоны.

„Б а н я.“

Не забываліся аб чыстасьці і гігіене. Адзін раз пагналі нас у лазьню. Там далі нам па дзьве малыя рашкі цёплай вады: адну марской, другую — рачной і па малюсенькім куску мыла. Гэтага павінна было хапіць.

Жудкі абразок гэта лазьня. У аблоках пары варушацца нейкія цені. Топчымся адзін пры адным, ня ведаючы дзе прытуліцца, дзе паставіць сваю рашку. Аб тым, каб прысесьці на лаўцы, няма й гутаркі. Нехта пасьлізнуўся на сьлізкай падлозе. Выліў сваю і чужую ваду; крык, лаянка, сочная расейская лаянка!

А ўсё гэта пад каманду: „шпарчэй! весялей! хутчэй!..“

Бо трэба было звольніць месца для наступнай партыі, чакаўшай на падворку.

Тыя, хто ня ведаў аб абмяжаванай колькасці вады, не былі з ёю ашчадны. Пакінулі „баню“ вымазаныя мылам, якога ня было чым спаласкаць.

Далейшая падарожа.

Прайшлі два тыдні гэткай „кварантаны“ ў бараках з клапами і вошамі. Колькідзсят з нас пагналі з клумкамі на вагзал. У іх ліку быў я.

Цягнік прывёз нас у мястэчка Сарока, Адтуль, пехатой ужо, пагналі нас на востраў Мяг.

Было нас, падарожных, сорак два чалавекі. Канвой складаўся з трох жаўнераў. Расьцягнуўшыся на пару кілямэтраў, адзін за адным, гуськом мы йшлі па засьнежанай дарозе.

Наперад высунуліся малодшыя, сьпяшаючыся, каб хутчэй дабрацца да начлегў ў карэльскай вёсцы. За імі ехалі сані з наваленымі на іх нашымі клумкамі. Далей ішоў канвой, а ўканцы — тыя, каму найцяжэй было прабірацца пехатой па гэтай засьнежанай паўночнай дарожцы — людзі старэйшыя, хворыя, інваліды, апіраючыся на палку, адпачываючыя ад часу да часу, выціраючыя прамёрзлай рукавіцай спацелы лоб.

Ніхто імі ня цікавіўся, ніхто не сачыў за імі. Не ўцякуць!

Карэльскія вёскі.

Карэльскія вёскі ляжаць адна ад адной прыблізна на трыццаць кілямэтраў, якія нам трэба

было прайсьці ў адзін дзень, каб папасьці на начлег пад рыбацкую страху. Тутэйшае насельніцтва складаецца пераважна з рыбакоў. Хлеб сюды прывозяць; натуральнае багацьце гэтай старонкі — рыба, якой Белае мора дае шмат. Карэльскія сяляне ў той час (1927—8) былі багатыя, яшчэ тут ня было калхозаў. У вялікіх, меўшых па пару тысячачаў жыхароў вёсках, былі двухпаверхавыя драўляныя хаты, непабеленыя, але надта чыстыя, шалёваныя дошкамі, пакрытыя драніцай. Пару месяцаў летняга рыбалоўства пазваляла на доўгі зімовы адпачынак, грошы ад прадажы рыбы хапала на ўсё, чаго суровая паўночная прырода не магла даць тутэйшым жыхаром.

Я йшоў апошні. Усе маі таварышы разам з канвоем ужо даўно перагналі мяне. Куды мне сьпяшацца? Каб хутчэй папасьці у цёплую карэльскую хату, дзе чакаюць мяне чужыя, а часам варожыя твары?

Лепш было аднаму памалу йсьці па сьнягу, думаючы аб утрачанай волі, а ня сьмеючы думаць аб тым, каб апынуцца йзноў на волі.

Уцякаць у гэтых умовах немагчыма. Аб гэтым ня было што й думаць. Наперадзе і ззаду толькі адна сьцежка, утаптаная праяжджаўшымі ад часу да часу санямі. Па баках лясы, дзе сьнег даходзіць чалавеку да грудзей, дзе ўцякаўшы, калі-бы ты нават і важыўся на гэта, пакінеш за сабой сьлед, па якому лёгка дагоняць і спаймаюць. Уцякаць па дарозе — гэтак сама немагчыма, дзе-

ля таго што бяз пашпарту, бяз грошай, уцякача у першай карэльскай вёсьцы спаймаюць і аддадуць у рукі ўлады, бо за кожнага спайманага ўцекача плацяць па два пуды пшанічнае мукі.

Цішыня. Маўчыць паўночны лес. Часам на сьнягу нешта паварушыцца. Гэта белыя паўночныя курапаткі слаба адзначаўшыся на белым сьнежным фоне. Птушкі падыходзяць амаль што да самае дарогі, быццам ведаючы, што гэтыя, падарожныя, якія цягнуцца гуськом, зла ім ня зробіць.

„Меч рэвалюцыі“.

Увесь саюз савецкіх рэспублік жыве пад знакам „соцсоревнованія“ і „ударнічэства“.

Гэтак мабыць працуюць і агенты ГПУ — установы, якую бальшавікі называюць: „меч рэвалюцыі.“ Працуюць навыверадкі хто з іх больш разгледзіць справаў, хто будзе мець на сваім сумленьні больш ахвяр. Каб толькі балей, каб сражэй, каб бязлітасьней. На літасьць яны не глядзяць як на добрую рысу,—наадварот, гэта недахоп, гэта буржуазная спадчына.

На аднэй з галоўных вуліц Масквы (Лубянка) у доме № 2 кіпіць жыцьцё удзень і уначы. Аўтамабілі прыезджаюць і ад'яжджаюць; у гаражы стаяць аўтамабілі з заведзенымі матарамі...

Знаў я гэты жудасны дом з апавяданьняў маіх таварышоў, якім прыходзілася там быць. Гэта — сэрца савецкага тэрору, страшная ўстано-

ва ОГПУ (Об'єдиненное Государственное Политическое Управление).

Адтуль — з Лубянки 2 — ГПУ свамі шчупальцамі страшэннага поліпа, якога спарадзіла рэвалюцыя, а які вырас на целе няшчасных народаў Саюзу Савецкіх Рэспублік, ахоплівае шостую частку сьвету, дасягае далей — праз гранічныя стаўбы, праз моры, рэкі, акеаны — ўсюды, дзе сьмерць мае свае жніво, усюды, дзе льецца чалавечая кроў...

А ў падвалах гэтага дому, на Лубянцы 2, нейкая жудасная цішыня. Па калідорах ходзяць у войлакавых атопках надзірацелі чэкісты. Шагоў ня чутно. Ня чутно чалавечага голасу. Толькі чутны ад часу да часу сухія пстрыканьні пальцамі, што азначае: „дарога свабодна“. Той, каго вядуць па калідору, не павінен спаткацца з таварашам няволі. Дык канвой пстрыканьнем паведамляе варту, што кагосьці вядзе, а варта гэтак сама адказвае, паведамляючы адначасна далейшыя пасты.

Як некага бяруць з камеры „на дапрос“ або... „назаўсёды“, адбываецца процэдура поўная таёмнасьці. Адчыняюцца дзьверы і агент шопатам пытаецца, чыё прозьвішча пачынаецца з гэткай і гэткай літары. Далей, таксама шопатам, пытаць: як імя, як імя бацькі? Урэшце ціхія, поўныя таёмнасьці словы: „пожалуйте со мной“ — і зноў цішыня...

Толькі на калідоры разлягаецца сыгнальны трэск пальцамі.

Шопатам гавораць з сабой людзі, кіненыя ў падвалы Лубянкі № 2, стараючыся прадбачыць, які лёс іх чакае з рук паноў іхняга жыцця і сьмерці, ахопленых энтузіязмам „ударничества и соцсоревнования”.

Я, як ужо казаў, я быў засуджаны (завочна) колегіяй ОГПУ на 10 год салавецкага лягеру, значыцца адарвалі мяне ад жыцця назаўсёды. Пасьля свайго „сроку“ мне-бы прыйшлося ехаць на „поселение“ ў Пячорскую тундру або Нарымскі край і, прабыўшы там колькі гадоў, калі-б не памёр там з голаду, цынгі, тыфусу або калі-б мяне йзноў не арыштавалі, мне было-б дазволена перамяніць месца, пераехаць у край з мягчэйшым кліматам, — але на бацькаўшчыну, на Беларусь, ужо мне не дазваляць вярнуцца ніколі.

Ніколі!

Не пачую ўжо клёкату буслаў над страхой, ані песьні вяртаючыхся з поля жнеяў, ані чароўнага п'яньня беларускіх жабаў у нашых вазярках і сажалках...

Жабі голас.

Плятучыся ў канцы расцягнутаі катаржнай партыі з гэткімі панурымі мысьлямі ў галаве, я раптам уздрыгнуў... Мяне агарнуў жах...

Я пачуў галасы нашых беларускіх жабаў...

Карэльскі лес стаяў па абодвух баках дарогі пакрыты сьнегам. Беларусь далёка, за тысячы кілямэтраў, а я тут на далёкай паўночы выразна чую рытмічнае кумканьне жабьяга канцэрту.

Я затрымаўся.

Я быў перакананы, што гэта галюцынацыя. Галасы змоўклі. Я закурыў люльку, абцёр пот з лобу і пайшоў далей, апіраючыся на свой падарожны кіёк...

Ізноў я пачуў п'яньне жабаў.

Я затрымаўся, ня ўмеючы вытлумачыць сабе дзіўнае зьявішча. Кумканьне замоўкла. Стараючыся дагадацца прычыны гэтых гукаў, я заўважыў, што, як я затрымоўваўся, п'яньне сьціхала, а як пачынаў нанова сваю падарожу — ізноў пачыналася. Я пачаў шукаць прычыны каля сябе і вось заўважыў, што гэта мой падарожны кій, упіраючыся ў сухі змёрзлы сьнег, за кожным разам дае гэтыя дзіўныя гукі, страшэнна прыпамінаўшыя „кумканьне“ жабаў пасля захаду сонца...

Апошні начлег быў у Колежме, мястэчку на беразе Беллага мора. Адтуль назаўтра мы меліся ўжо пайсьці праз замёрзлае мора на востраў Мяг — які знаходзіўся ў дзесяцёх кілямэтрах ад берагу.

У Колежме тое самае, што ўсюды ў карэльскіх рыбакоў, якія ўжо прывыклі да гэтых этапаў. Гэтыя самыя неспачуваючыя твары. Гэтак сама разьмясьцілі нас у розных хатах; канвой асобна ў лепшай хаце. Нікому й у галаву не магло прыйсьці, што нехта з нас спрабуе ўцякаць.

ВОСТРАЎ МЯГ.

Першы дзень.

Назаўтра мы дабраліся на востраў Мяг. Маленечкі астравок, які у найшырэйшым месцы меў крыху больш за дзесяць кілямэтраў. На беразе, да якога мы падыходзілі, было шэсьць баракаў, стайня, лазьня, прачкарня, сушылка адзежы і дамок, у якім жыла адміністрацыя.

Разьмясьцілі нас у адным з баракаў. Цесна тут было амаль так сама, як на квантане ў Кемі. Пасярэдзіне бараку стаяла гліняная печка з трубой, выходзіўшай праз сьцяну. Над печкай вісела малюсенькая сьмярдзючая лямпачка з разьбітым шклом, кідаючы слабое сьвятло на нашу новую кватэру. У гэтым брудным, цёмным, поўным вошаў і клопоў памешканьні, з праклёнамі, лаянкай і крыкам мы, змучаныя і прамёрзшыя. здабывалі для сябе месцы на нарах,

У гэты самы дзень выдалі нам рабочую вопратку: ватныя порткі, гэткія-ж самыя курткі („телогрейкі“), шапкі, рукавіцы і валенкі. Уся гэтая адзежа была вельмі паношаная, брудная, палатаная.

На другі дзень раніцай нас пагналі на работу. На першы дзень была вызначана, як казалі.

лягчэйшая работа. Мы ўтаптывалі сьнег, падгатаўляючы дарогу для саняў, якія меліся ехаць у лес, каб забраць спілаваныя дровы.

Па чатыры ў рад мы прабіваліся праз сьнег, які даходзіў першаму раду амаль што да грудзей. Ну, ведама, далейшым радом было лягчэй змагацца са сьнегам. Дык рады ад часу да часу змяняліся: першы шоў на месца апошняга, апошні на месца першага.

Наш першы рабочы дзень трываў толькі каля сямёх гадзін, але мы вярнуліся ў баракі пасля гэтага сямёхгадзіннага маршу па кучах сьнегу гэтакія змораныя, што са страхам думалі аб чакаўшай нас у бліжэйшай будучыні цяжэйшай працы.

Назаўтра мы ўжо пачалі работу на „лесазатовак“...

„Лесазатовак“.

А трэцяй гадзіне ўначы на падворку зьвініць звон: лягер будзіцца. Днявальныя прыносяць зсушылкі валенкі і інш. адзежу, якая была ўчора прамокшы ад сьнегу. З крыкам, лаянкай, пры слабым сьвятле падвешанай пад стольлю лампачкі, варушацца людзі ў баракі, капаючыся у кучах наваленай на падлогу адзежы. Адзін ня можа знайсці сваіх валенак, другому прапала „тэлогрейка“. Лаюць днявальнага, той адгрызаецца. Тыя, хто ўжо пасьпеў знайсці ўсе часткі сваёй адзежы, хутка апранаюцца і бягуць з міскамі ў кухню, каб атрымаць сьнеданьне. Хутка ўжо зазві-

ніць звон другі раз, і тады ўжо трэба выбягаць на падворак на паверку. Нехта на верхніх нарах разьліў сваю страву. Жыжка сьцякае на галаву і ў міску суседа на ніжніх нарах. Ізноў крык, сварка, бойка. Няшчасная доля, замест таго, каб лучыць людзей у дружную грамаду, разлучае іх, выклікаючы паміж імі злосьць і ненавісьць.

Зазьвінеў звон другі раз. Усе выбягаюць з баракаў. Некаторыя хапаюць на падворку ў жменю сьнегу і націраюць ім сабе рукі і твар. Гэта ранічны туалет вязьня. Але большасьць ня робіць гэтага Хопіць ім два разы ў месяц лазьня.

На падворку пры сьвятле ліхтарняў начная паверка. Зьяўляецца начальнік лягеру.

— Здравствуйте, рабочія роты!

— Здра! — адказваем хорам.

Раздача інструмэнтаў. Раздалі пілы, сякеры, лапаты. Ідзем. Дзясятнікі на лыжах вядуць сваіх рабочых у лес на месца працы. За імі, таксама на лыжах, пасоўваецца канвой. Ідзем гуськом, адзін за адным, па вузкай, вытаптанай на сьнягу дарожцы. Даганяюць нас сані, якія едуць у лес вывазіць напіленыя дровы. Мы зыходзім з дарожкі, падаючы ў сьнег па пояс. Сані шпарка праляцелі, але ніхто й не прабаваў ухапіцца за іх. Катаржанам, апрача дзясятнікаў і хурманаў, забаронена езьдзіць санямі на месца работы.

Ішлі мы пехатой каля 10 кілямэтраў, ажно на другі канец вострава.

Сьвітае. Пасьля шэрай ночы пачынаецца так-

сама шэры, крыху толькі сьвятлейшы, паўночны дзень.

Вязьні займаюць вызначаны для работы ву-частак лесу. Разьдзяляюцца на тройкі. Кожная тройка сварыцца з іншай тройкай за лепшае месца, г. зн. дзе дрэвы растуць гусьцей. Пачынаецца работа. Змаўкаюць галасы людзей. Чуваць толькі галасы піл і сякер. Падаюць сьпіленыя ёлкі. Спачатку чуваць трэск страціўшага раўнавагу дрэва, пасля шорах чапляючышыхся за іншыя дрэвы галін, на канец гук упаўшае на сьнег ёлкі.

Часам чуваць чалавечы крык: гэта нехта неасьцярожны не пасьпеў упару адскачыць. Дрэва павалілася на яго, прыгнятаючы ўсім сваім цяжарам...

Работа была „урочная“. На „урок“ давалі на тройку — першай катэгорыі, крапчэйшым, па 65 дрэваў, другой, слабейшым, па 45. Трэба было спілаваць, адпілаваць да вядомай вышыні вярхавіну, паабсякаць галіны, злажыць іх у кучу, ссячы навокал кусты і дрэўцы, перашкаджаўшыя даехаць саням. Спілаваць дрэва трэбыло пры самым пні, а дзеля таго, што сьнег часам даходзіў да грудзей чалавека, можна сабе выабразіць, колькі трэба было палажыць працы, каб гэты сьнег раскапаць, утаптаць, каб дабрацца да самае зямлі.

Былі сярод нас маладыя хлопцы, здаравенныя, прафэсыянальныя дрывасекі. Яны сваю работу спаўнялі лёгка. Але процант гэтых рабочых

быў надта малы. Большасць з нас гэта былі людзі, якія першы раз працавалі на лесазагатоўках.

„Філоны.“

Тройхі, зложанныя, з прафэсіянальных дры-васекаў, варочаліся з работы даволі рана: каля гадз. 1-ай. У барак можна было ўвайсьці толькі паказаўшы надзірацелю пропуск, які сьведчыў, што заданая работа выпаўнена. Пасьля варочаліся іншыя тройкі. Апошнія варочаліся каля поўначы; гэкім чынам заставалася ім толькі 2 — 3 гадзіны адпачынку. Шпарка беглі ў кухню, каб атрымаць там пакінены для іх абед, і, хутка скінуўшы з сябе прамокшыя валенкі і інш. адзежу, валіліся на нары, каб хутчэй заснуць і набраць сіл на заўтрашні рабочы дзень.

Тыя, якія зусім не пасьпявалі выканаць работы, заставаліся ў лесе. Штодня заставалася ў лесе каля пяцёх гэтых троек. Непадалёк сядзеў надзірацель пры вогнішчы, да якога вязьню забаронена падхадзіць. Раніцай прыносілі ім зьменшаную порцыю хлеба (400 грам.), і яны павінны былі далей працаваць, выконваючы ўжо заданьне наступнага дня.

Зусім зразумелая рэч, што ў гэтых умовах вязень усё больш ды больш адставаў і ўрэшце, пасьля некалькіх праведзеных у лесе бяссонных ночаў, калі ўжо амаль ня меў сіл утрымацца на нагах, вялі яго ў карцэр. Гэта была зьбітая з дошчак буда, стаяўшая на беразе мора, бяз

печкі, дзе віхор, урываючыся праз дзіравыя сьценкі, гуляў як на адкрытым мейсцы.

Дзясятнікі і надзірацелі ненавідзелі невыпаўняўшых работы вязьняў. Дзякуючы адставаўшым, і яны былі прымушаны даўжэй аставацца ў лесе. А канвой апрача таго павінен быў начаваць у лесе, пілнуючы працаваўшых уначы. Дык канвой часта падганяў аслабеўшых ад работы й голаду прыкладамі стрэльбаў, а дзясятнікі звычайнай палкай, якую на катарзе называлі „дрынам“. Білі бяз літасьці ня толькі сымулянтаў, г. зв. „філонаў“, але й падаўшых ад зьяногі, хворых, слабых.

Адзін раз рабочы паваліўся бяссільна на сьнег і ляжаў непарушна.

— Ну, на гэтакія штукі ты нас ня возьмеш, не такіх бачылі! — сказаў адзін з дзясятнікаў, — і білі яго дагэтуль пакуль адзін ня заўважыў:

— Глядзецце! Дык-жа ён зусім не варушыцца.

Запраўды няшчасны ўжо ня мог паварушыцца, бо памёр.

Зьдзівуешся, чытач, калі скажу, што і канвой, і дзясятнікі — ўсе яны былі гэтак сама вязьні. А гэта бязьлітаснасьць і дзікасьць мелі на мэце прыслужыцца ўладзе, атрымаць нейкую палёжку, можа скарочаньне вострожнага строку.

Апрача таго канвой і дзясятнікі жылі ў лепшых умовах. Яны памяшчаліся у асобных бараках, дзе кожны меў свой тапчан. Яны не карысталіся агульнай кухняй, а мелі сваіх дня-

вальных, якія варылі ім абед і наагул ім услу-
гоўвалі.

За розныя іншыя праступкі проці лягернага
рэжыму вінаватых разьдзявалі і ў адных порцях
ставілі на мароз на паўгадзіны, часам даўжэй.

Гэта звалася „паставіць пад колакол“, дзеля
таго што іх запраўды ставілі на падворку пад ві-
сеўшым там званам, якім штодня будзілі нас на
работу.

„С а м а р у б ы.“

У адным з баракаў быў „акалодак“, г. зн.
амбуляторыя для прыходзіўшых хворых. Калі бы-
лі цяжка хворыя, тут-жа ставілі тапчаны, на якіх
размяшчаліся няшчасныя. На чале гэтае ўста-
новы стаяў „лекпом“, г. зн. фэльчар.

Якая была яго мэдычная веда — трудна ска-
заць. Лекі, якімі ён распараджаўся, — гэта былі
нейкія парашкі рожавага колеру і два роды ней-
кае жыжкі. Гэта былі ўнутраныя лекі. Вонка-
выя — гэта быў ёд і нейкія сыцёркі, замяняўшыя
бандажы. Штодзень перад выхадам на работу,
пасля першага звону, перад дзвярыма „акалод-
ку“ стаяла чарга хворых, якія хацелі звольніцца
ад працы. Звальнялі (і то на адзін дзень) толькі
такіх, якія мелі павышаную тэмпературу прынамся
да 38 градусаў. Рэўматызм (даволі часта) і ін-
шыя хваробы, пры якіх тэмпература бывала нар-
мальнай, не давалі права на звальненне.

Даведзеныя да распачы людзі даставалі
свайго роду псіхозу, які выяўляўся эпідэмічна.

Няздолеўшы выканаць работу, а ведаючы, што яму за гэта пагражае, чалавек, ахоплены бяссьільнай распачай, клаў на пень левую руку, адсякаў сабе пальцы і кідаў іх у твар дзясятніку або надзірацелю. „Патрэбны вам мае рабочыя рукі? Вось вам! Цяпер я няздолны да працы!“ Здаралася, што ашалеўшыя людзі адсякалі сабе цэлую кісьць левае рукі. У лесе ня было мэдэцынскае помачы, нават гэткай, якую мы мелі ў лягеры, ў бараках. Дык, абліваючыся крывёй, вязень уласнымі ганучамі перавязваў сабе рану і варочаўся ў лягер.

Дзеля таго, што пры уваходзе у лягер трэба мець пропуск, дзясятнік на адпіленай калодцы пісаў хэмічным алавікам пропуск, і ранены, нясучы на плячох гэту калоду—пропуск, варочаўся ў лягер, млеючы ад болю, утомы й утраты крыві.

Значная большасьць гэтых, як іх звалі „самарубаў“, памірала ад заражэньня крыві.

З абастоўка.

Адпачынак бываў кожную другую надзелю, значыцца два разы ў месяц. Але й гэтая „нядзеля адпачынку“ ня была цалком вольная ад працы. У гэтыя дні мы выконвалі лягерныя работы: вывазілі з лягеру сьнег на бераг мора, чысьцілі патрэбныя месцы і г. п. Аднак, гэта былі работы шмат лягчэйшыя за лясныя, і, калі ўзяцца за іх дружна, можна было хутка кончыць.

Вось прыйшла адна гэткая меўшая быць „вольнай“ нядзеля, але адміністрацыя пагнала нас усіх у лес на работу. Пачалося нараканьне. Прайшлі йзноў два тыдні, і а гадз. 3-й зазьвінеў звон на падворку: гэта было знакам, што і сёння вольнага дня ня будзе. Уставіліся на паверку. У арыштанцкіх радох прабеглі нейкія таёмныя шопаты, нейкія паразуменьні вачыма. Відаць было, што гэтыя мігацеўшыя пры сьвятле ліхтарняў чалавечыя цені на нешта наважыліся.

Большасьць вязьняў на востраве Мяг складалася з крыміналістаў — злодзеяў, забойцаў, афэрыстаў, — і толькі чацьвертая частка агульнага ліку былі каэры, г. зн. контррэвалюцыянеры — кулакі сяляне і інтэлігэнцыя.

Забастоўку пастанавілі крыміналістыя. Яны не хацелі мець нічога супольнага з контррэвалюцыянерамі. Іх была большасьць, а апроч таго яны глядзяць на палітычных, як на людзей горшай пароды, называючы іх на сваім жаргоне „фраерамі“.

Як пачалі раздаваць пілы і сякеры, па пастроеных на падворку рабочых радох праляцеў гул: „Ня пойдзем!“ Не памаглі ніякія ўгаворы. Калі ўсе салідарна адмовіліся ўзяцца за пілы і сякеры, раздалася каманда: „ўправа шагам марш!“, і нам загадалі йсьці ў лес. З прыглушаным гоманам пацягнуліся вязьні сьцежкай, што вяла з лягеру да месца працы. Сьледам ехалі сані, наладава-

ныя піламі й сякерамі. Некалькі азброеных стрэль-
бамі вартаўнікоў зачыняла паход.

Адыйшоўшыся на 2 — 3 кілямэтры ад ля-
геру, загадалі нам спыніцца на краю лесу. Спы-
ніліся мы з неспакойнай душой, бо ня ведалі,
што для нас рыхтуецца. Ужо сярод палітычных
вязьняў пачаліся прыцішаныя гутаркі й шэпты на
тэму аб тым, ці ня лепш было-б пакінуць думку
аб адпору. Бо-ж усе добра ведалі, што ў вы-
падку, калі-б справа разгарэлася, усю адказнасьць
улады ўзложыць на палітычных, як на контр-рэ-
валюцыянераў, што іх будуць вінаваціць у пад-
бухтораньні да забастоўкі, іх будуць расстрэлі-
ваць за адпор, дадзены лягерным уладам, а на
крыміналістаў паглядзяць, як на пасыўную масу,
якая нібы-то паддалася намовам контр-рэвалю-
цыянераў. Іншыя з палітычных ахватней пайшлі
бы працаваць, каб ня выклікаць рэпрэсіяў, і толь-
кі сорам перад цьвёрдым становішчам крыміна-
лістаў прымушаў іх ісьці разам з апошнімі па
шляху адпору.

Выступіў наперад старшы дзясятнік, які кі-
раваў работамі, і зычным голасам крыкнуў:

„Хто йдзе працаваць, бяры струмант і йдзі
ўправа! Хто ня хоча працаваць — адступіся ўле-
ва і... распранайся!“

З апушчанымі галовамі, не адважаючыся
падняць вочы, адзін за адным выходзілі з таўпы
палітычныя вязьні, бралі сякеры й пілы ды пе-
раходзілі ўправа. Пагардліва скрывіўшы вусны

пазіралі на іх спадылба крыміналісты, якія скідалі з сябе на сьнег курткі, порткі, шапкі і вобуй, астаючыся ў аднэй бялізьне.

Штрэйбрэхэры пацягнуліся далей у лес, а захаладалыя пастаці зладзеяў і бандытаў дрыжэлі на марозе, пасылаючы ўздагон адыходзіўшым „фраерам“, якія іх здрадзілі, праклёны і лаянкі...

Якая дзіўная іронія лёсу, якая дзіўная перацэнка вартасьцяў! Палітычныя ламаюць забастоўку і пакорна йдуць працаваць, крыміналісты-ж сьмела стаяць за сваё — да аstatку!

Ці магчыма было-б нешта падобнае ў старой царскай катарзе?

Але ў старой катарзе палітычныя вязьні былі запраўднымі актыўнымі ворагамі існаваўшага тады ладу. А тутака гэтак-званыя „палітычныя“ складаліся з рознароднай зьбіраніны, якая ня толькі не змагалася, але й ніколі ня зьбіралася змагацца з савецкім ладам дый папала сюды, на катаргу, толькі затым, што некалі належала да клясы ўласьнікаў, каторую „пераможнік — пралетарыят“ стараецца цяпер вынішчыць фізычна, ссылаючы ў вастрогі, лягеры, на высылку...

У старой катарзе палітычныя вязьні ў падобных абставінах схапілі-бы наваленыя на санях сякеры і паразьбівалі-бы сваім катом галовы. Тут рукі нявольнікаў пакорна выцягваліся па сякеры, каб выпаўніць у лесе свой „урок“ — так, як праз некалькі дзён тыя-ж рукі прыймалі... дваццаціка-

пеечную нагароду за „карысную працу“ ў гэны крытычны дзень, вызначаную ім з сумаў ГПУ....

Страва.

У гэным часе кармілі нас ня так ужо блага: на сьнеданьне давалі місачку фасолі, сачэўкі, гароху, грачанае кашы ці густое зупы з макаронам. Гэткая страва была звычайна закрашаная алеем. А на абед, які для шмат каго з прыпозьніўшыхся быў вячэрай, — міску боршчу ці нейкае зупы з кусочкам вываранага соленага мяса, крыху большым за скрыначку да сернікаў. Хлеба (чорнага) даставалі мы кілё на чалавека. Апрача таго ў лягеры была крамка, у якой мы маглі за свае грошы купляць цукер, гарбату, кансэрвы, каўбасы, селядцы, бісквіты, булкі, папярсы і г. д. Грошы за нашу працу нам не плацілі (апрача гэных дваццацёх капеек нагароды за зламаныя забастоўкі..). Дык тыя, што не даставалі падмогі грашмі з хаты, мусілі здаволівацца казённай стравай, якое — трэба гэта сьцьвядзіць — хапала, каб заспакоіць голад.

Падчас работы ў лесе спачатку нам вельмі дакучала смага. Вада, якую мы бралі з сабой у бутэльках, замярзала ў кішані. Але праз колькі дзён прывыклі да нястачы вады, і смага ў часе работы нам не дакучала.

Вада тутак — з прычыны ўласьцівасьцяў грунту — была заўсёды жоўтая. колеру моцнае гарбаты, з прыкрым гнілым смакам. Аднак праз нэйкі час прывыклі й да яе.

Да чаго чалавек не прызвычайваецца?!

Ня ўдалыя ўцёкі.

Ноч. На ісподніх і верхніх нарах тырчаць рады босых ног. Брудных, сьмярдзючых, выкрыўленых, пераблутаных з нагамі суседзяў. У паветры кіслы дух ад людзкаго поту і іншых яшчэ агіднейшых пахаў. Пад стольлю капціць маленькая газьнічка. Шкла ў газьнічцы даўно ўжо не хапае, бо яго пабілі, дык адкрыты кнот заражае паветра смуродам паленае газы. Цішыню нарушае храп спрацаваных людзей, часамі стогн вырвецца з грудзей, якія гняце кашмарны сон. Спыніліся праклёны, лаянкі, нараканьмі: сон усіх пагадзіў і злучыў у брацкіх абоймах, Узбэк з Туркестану сваей бруднай, даўно нямытай рукой абняў праз сон шыю якута. Украінец спад Палтавы закінуў сваю сьмярдзючую нагу на бруха грузіна з Каўказу. Ад часу да часу нехта прачхнецца, зьлезе з нараў, нацягне на сябе нейкія вастрожныя лахманы і выбяжыць на двор дзеля сваей натуральнай патрэбы...

Ня сьпіць толькі адзін дыжурны.

Недалужныя, інваліды, людзі, якія сваімі сіламі не маглі-б дацягнуцца да лесу на работу, былі пакінены ў лягеры і выпаўнялі абавязкі слуг у бараках, рабілі парадкі, адносілі ў сушарню прамочаную вопратку вязьняў, палілі ў печах. Апрача гэтага мусілі глядзець за тым, каб уначы ўсе вязьні былі ў бараках. Называліся яны „днявальнымі“ — дыжурнымі.

„Днявальны“ пільна сочыць за кожным, хто

выходзе й варочаецца. Ад часу да часу абходзіць нары і лічыць ногі вязьняў. Падзяліўшы лічбу ног надвое, ведае, колькі вязьняў ёсць у бараку. Вось ен лічыць. Памыліўся. Нешта ня так. Пачынае ізноў лічыць ад пачатку. Ногі паблуталіся. У адным месцы есць лішняя нага, у другім — аднае нехапае. Днявальны здымае з крука лямпу і, асьвятляючы найцямнейшыя куты, пачынае рахунак нанова.

Раптоўна расчыняюцца з трэскам дзьверы. Хваля сьцюдзэнага паветра хлынула праз расчыненыя дзьверы, у якіх паказалася нейкая постаць у ваеннай вопратцы. Гэта — начная праверка. Уваходзе з ліхтарняй канвойны жаўнер. Пачынаецца лічэньне тырчачых ног.

Аднае пары ног нехапае, — аднаго вязьня няма ў бараку!

Лічаць яшчэ раз.

Аднаго вязьня няма!

Дзе ён падзеўся? У каморцы няма. Днявальны мае спалоханую міну. Будзе адказваць за недагляд! Яшчэ раз лічаць, шукаюць, заглядаюць пад ісподнія нары.

Няма!

Уцёк!

Трывога.

У казарме для вартаўнікоў пачынаецца рух. Усхопліваюцца з тапчаю заспанія пастаці жаўнераў. Клянучь. Сьпяшаючыся апранаюцца. Хапаюць вінтоўкі і лыжы. Ужо разбудзілі началь-

ніка. Той злуе. Загадаў: ня браць жывым, а застраліць! Страляць у сьпіну, каб выглядала, што стралялі падчас уцёкаў. Заданьне ня цяжкае: усе гоняцца на лыжах, а гэны што уцёк, прэцца пехатой праз глыбокі сьнег. Дарога-ж у яго адна: па лёдзе праз мора на Колежму.

Праз колькі гадзін уцёкшага дагналі і, паводле загаду, застрэлілі. Пад раніцу паехалі сани забраць труп. Назаўтрае непадалёк ад лягеру, на краю лесу, пахавалі няўдалага ўцекача. У прысутнасьці аднаго жаўнера пахаронамі кіраваў „лекпом“ — фэльчар, найвялікшая ў нас мэдыцынская павага. Ён вызначыў, як глыбака капаць яму, у які бок класьці галаву трупa, паложанага ў зьбітую з дошчак скрыню.

Магілу капалі днявальныя.

Ні слова спогаду да нябожчыка, ні сьледу таго паважнага настрою, які звычайна бывае пры праводзінах чалавека на вечны супачынак. Зьдзекі, кпіны, лаянка, праклёны — як быццам гэты вязень быў толькі — што не таварышам у няволі, а — заклётым ворагам...

Прозьвішча забітага — Шульц.

Выезд на Салоўкі.

У канцы красавіка сьнег пачаў таяць. Лесарубкі спыніліся. Сьпяшаліся нагвалт вывозіць з лесу прыгатаваныя калоды на гэтак-званы „рум“. Сьпяшаліся, пакуль яшчэ была санная дарога...

У канцы траўня лёд на Белым моры пачаў чарнець, таяць, урэшце — растаяў. Вязьні, стоючы вышэй кален у сьцюдзёнай, як лёд, вадзе, зьбівьлі платы, якія меў цягнуць параход ажно да Архангельска.

29 траўня прышоў да нас першы параход. Пад раніцу ўгледзілі мы на хвалях — за поў кілямэтра ад берагу — невялічкі параходзік тыпу ледаколу. Гэта была „Нева“.*)

У вадзін міг па ўсенькім лягеры разыйшлася радасная шмат для каго навіна: казалі, што засуджаных на дзесяць гадоў вывезуць на „Неве“ на Салоўкі.

Усе верылі, што на Салавецкім востраве мы знойдзем лепшыя варункі жыцьця. Апавядалі, што тамака можна дастаць працу паводле сваей спэцыяльнасьці, што рабочы дзень тамака трывае ад 8-ёх да 10-ёх гадзін, што даюць розныя іншыя палёгкі, да якіх мы тужліва ўздыхалі.

Усе былі узбуджаныя. Настрой панаваў гарачы. Кожны сьпяшаўся ліквідаваць свае справы на востраве Мяг. Адзін выплачываў свае даўгі, другі спаганяў пазычаныя некаму грошы; прыяцелі, якія меліся неўзабаве разлучыцца — мо на-

*) „Нева“, якая праз тры гады пасья гэтага, едучы з Архангельска на Салоўкі, затанула ў Белым моры з усімі людзьмі нейкім тэёмным спосабам. Выратаваўся толькі адзін вязень — матрос, якога знайшлі на адным востраве, але аб прычыне катастрофы і ён ня мог нічога сказаць, тым боьш, што ад вэрвовага ўстрасеньня падчас катастрофы — здурнеў.

заўседы? — гутарылі апошні раз перад расстаньнем...

А на хвалях гойдаўся малы параходзік, гатовы ў дарогу. З коміна выходзіў дым: паравыя катлы гатовыя былі ў кожны мамэнт пусьціць у ход нашу выбавіцельку — „Неву“.

Запраўды: увечары камандант лягеру абходзіў баракі, чытаў прозьвішчы тых, каму было вызначана ехаць на Салоўкі, і загадаў рыхтавацца ў дарогу.

Увечары-ж пачалі нас перавозіць лодкамі на параход. Узняўся вецер. Мора было бурнае. Хвалі кідалі лодкі, як шалупіны ад арэхаў. Прыйшла „белая“ паўночная ночка. Сонца на зусім кароткі час схавалася за небасхілам, каб пасья ізноў вынурнуць над морам — блізу ў тым самым месцы, дзе зайшло. Але перавоз пасажыраў на параход яшчэ ня скончаны. Пустыя лодкі варочаюцца на бераг, паслухмяныя двум парам крэпкіх рук вясляроў, і ізноў нагужаюць на іх некалькі катаржан — у вачох якіх блішчыць надзея.

Надзея?! Якая? Надзея на волю? — Не! Толькі надзея на крыху лепшыя, чым на Мягу, варункі жыцця...

Пачаўся адліў мора. Лодкі задзержываліся на мялізнах ці на камянёх. Па загаду стырніка ўсе выскаківалі тады з лодкі ў мора і — па поясе у вадзе — спыхалі лодку на глыбейшае месца...

Урэшце апошняя лодка падыйшла да парахо-

ду з апошняй партыяй пасажыраў. — Загудзелі
вінты, густыя клубы дыму бухнулi з коміну, і „Не-
ва“, кіданая хвалямі, панесла нас к нязнаным ды
гэтак пажаданым Салоўкам.

Змокшыя, ляскаючы ад холаду зубамі, туля-
чыся да сваіх клумкаў, наваленых на палубе па-
раходу, плылі мы па ўзбураным маёвым віхрам
Белым моры. Ад часу да часу хваля, пераліваю-
чыся праз палубу, аблівала нашы манаткі і нас,
ужо даволі прамокшых падчас перацягваньня лодкі.

САЛОЎКІ.

Новыя варункі жыцця.

Нараніцы ўгледзілі мы востраў з узьнімаючыміся к небу царкоўнымі вежамі: мы пад'яжджалі к таёмным Салоўкам. Лоўка абмінуўшы густа раскіненыя меншыя астраўкі, „Нева“ ўвайшла ўрэшце ў порт,

Назначылі нас у трынаццатую роту, якая квартэравала ў былым праабражэнскім саборы, падзеленым дзеля гэтага на тры паверхі. Разгасьціліся мы тут проста на падлозе, бо нараў для нас не хапіла. Назаўтрае ўсю прывезеную з Мягу групу вязьняў — з малымі выняткамі — пагналі на возера Пэрт — ізноў на лясныя работы. Да лічбы гэтых шчаслівых выняткаў належаў і аўтар гэтых радкоў.

Востраў Салоўкі мае ў папярэчыне ад 17 да 28 кілямэтраў. Ён густа зарос хударлявым ельнікам ды бярэзьнікам, мае каля 500 азёраў, у якіх водзіцца шмат рыбы. Некаторыя з гэтых азёраў — у часох, калі на востраве быў праваслаўны манастыр, — манахі пазлучалі невялікімі каналамі, і гэтак на ўсім востраве наладзілася камунікацыя вадой. Апрача таго, на Салоўках была вузкакалейка, якая злучала розныя пункты вострава...

Краявід тутака маляўнічы — асабліва ўвосені, калі лісьцястыя дрэвы ўбяруцца ў залатыя калёры, што сьветлымі плямамі адбіваюцца на цёмнай зеленай елак.

Лавіць рыбу ў салавецкіх азёрах вязням строга забаронена, бо ў вазёрах бальшавікі гадуюць ондатру, — нешта кшталтам пацука, шэ-расерабрыстая хутра якое цэніцца вельмі дорага. Ондатры жывуць у вадзе, як бабры, і лёгка пападаюцца на кручок, закінены на рыбу.

Цэнтрам салавецкага жыцьця ёсьць гэтак званы „Крэмль“; гэта — камплекс былых манастырскіх будынкаў, акружаных навакол таўстым мурам. Колішнія цэрквы, саборы, цэлі манахаў — усё перароблена на памяшчэньні дзеля вязняў. З пяцёх брамаў, якія вядуць у гэту крэпасць, толькі адна адчынена для вязняў; пры ёй і ўдзень, і ўначы стаіць варта, пускаючы толькі тых вязняў, якія маюць выданыя ўладамі пропускі.

Крэмль разам з навакольнымі будоўлямі прадстаўляе як-быццам самаздавальняючае мястэчка, у якім ёсьць розныя неабходныя дзеля вялікашага згуртаваньня людзей установы. Дык ёсьць тутака гарбарня, закладзеная ашчэ тады, як на востраве жылі манахі, ёсьць фабрыка, якая вырабляе неабходныя для салавецкіх параходаў мэталёвыя часткі, ёсьць электроўня, цагельня, кравецкія й шавецкія варштаты, тартак, млын, ганчарня; тутака-ж дабываецца торф і вядзецца сельская гаспадарка, якая — з прычын лішне карот-

кага лета — разводзіць адно толькі бульбу, капусту, рэпу ды моркву. Збожжа не дасьпявае. На марскім узьбярэжжы ў бараках жывуць рыбакі, якія дастаўляюць вастрожнай адміністрацыі сьвежую рыбу, а што йшчэ важней — выяжджаюць на лоўлю знамянітых салавецкіх селядцоў, якія тут-жа і соляць, запакоўваюць у бочкі да высылаюць. Бо салавецкія селядцы прызначаны на экспарт. Толькі вышэйшая адміністрацыя на Салоўках мае права на гэтыя „ласоткі“: вязьням іх не даюць.

У-ва ўсіх гэтых установах і прадпрыемствах працуюць толькі вязьні: яны тутака і за інжынераў, і за аграномаў, кіраўнікоў, кнігаводаў, майстроў, работнікаў. Бо тут сустракаюцца прадстаўнікі самых рознародных прафэсіяў: прафэсары, артысты, інжынеры, музыкі, лекары, акрабаты, зямляробы, танцоўшчыцы, работнікі, ксяндзы, папы, афіцэры старога расейскага арміі, судзьдзі з царскіх часоў, а побач з імі — зладзеі, бандыты, усялякія афэрысты, прастытуткі, чэкiсты, хабарнікі і інш.

Мала таго: большую частку надзірацеляў набіраюць спасярод вязьняў. Гэтак званы вольны нагляд (з невязьняў) складаюць ледзь некалькі дзесяткаў асоб. Рэшта — гэта былыя чэкiсты ці бальшавіцкія вайсковыя, якіх выслалі ў лягер за розныя праступкі, ды якія выпаўняюць адпавядаючыя іх спэцыяльнасьці абавязкі. Як і вольныя наглядчыкі, яны маюць стрэльбы і даўгія савецкія

шынелі, з тэй толькі розьніцай, што на каўняры замест чырвонае адзнакі носяць чорную. І трэба сцвярдзіць, што гэтыя нявольныя наглядчыкі былі шмат сражэйшыя, шмат больш вымагаючыя і — шмат менш гуманітарныя ў адносінах да сваіх таварышоў — вязьняў, чым наглядчыкі вольныя. Бо на Салоўках заведзена такая сыстэма, што кожны, хто меў нейкую ўладу, прыгнятаў тых, хто яму падлягаў: дзясятнік бязьлітна адносіўся да звычайнага работніка, кіраўнік прадпрыемства быў пастрахам для ўсіх ніжэйшых працаўнікоў. Кожны стараўся выслужыцца, падлабуніцца начальству, дастаць нейкую палёжку — ці то дазвол жыць у асобнай каморцы пры прадпрыемстве замест у агульнай, поўнай клапаў роты, ці пазваленьне на куплю нейкіх прадуктаў, ці — і гэта было найважней! — папасьці ў сьпісак тых, якім зьмяншалі час адбываньня кары.

Зьмяншаньне кары.

Раз у год, у восені, прыяжджала на Салоўкі камісія з Масквы, якая складалася з вышэйшых агентаў ГПУ з Глебам Бокім, апякуном салавецкага лягеру, на чале. Камісія пару дзён палявала ў салавецкіх лясох, вечарамі банкетавала, а ўрэшце падпісвала сьпісак вязьняў, якім зьмяншалася кара на паўгоду, на год, а часамі й на два гады. Сьпісак быў ужо загадзя прыгатаваны туэйшым начальствам, дык ня дзіва, што кожны стараўся нечым выбіцца ў вачох гэтага началь-

ства, здабыць ягоную ласку ды такім чынам папасьці ў гэны сьпісак, аб якім усе лятуцяць.

Аднак, ня гледзячы на гэтую сыстэму заганяння да працы і вызыску людзкое сілы да апошніх межаў, работа не давала пажаданых вынікаў. Заўсёды нешта неўдавалася. Ці то шавецкія варштаты ня выпаўнілі заказаў, прадугледжаных у пляне работ, ці цагельня падвяла, ці йзноў тартак зацягваў выпаўненьне дадзенага яму заданьня, ці нешта іншае кульгала. Ведама, у такіх выпадках за невыкананьне пляну адказваюць займаючыя адказныя становішчы вязьні, і той, хто ўчора пачуваўся панам, сяньне варочаўся да палажэньня звычайнага работніка, або — яшчэ горш! — трапляў у карную роту.

У 1928 годзе на Салавецкім востраве было звыш 10,000 вязьняў. Сярод гэткае вялікае грамады сустракалі мы прадстаўнікоў самых рознастайных нацыянальнасьцяў, якія ўваходзяць, або й не ўваходзяць у склад СССР. Ад якутаў з прыплюснутымі тварамі да сыноў Каўказу з арлінымі насамі, ад фінаў да узбэкаў, ад немцаў да кітайцаў. Бачыў я даволі многа уграў (вэнгерцаў). Пасьля рэвалюцыі ў Вэнгрыі камсамольская моладзь, прыймаўшая ўчасьце ў рэвалюцыйным руху, масова ўцякала ў Расею. Аднак, пажыўшы тутака некалькі гадоў, захацела вярнуцца на бацькаўшчыну, гатовая лепш адбыць пару гадоў кары ў сваей „капіталістычнай“ дзяржаве, чым жыць далей на „волі“ ў краіне „будуючага сацыяліз-

му"... Вось жа ім ня толькі не далі дазволу
вярнуцца на бацькаўшчыну, але заарыштавалі і
саслалі на 10 гадоў на Салоўкі. Бо яны лішне
многа ведалі аб савецкім гаспадарстве, мелі пава-
гу сярод работніцкіх масаў сваей бацькаўшчыны
і маглі-б пашкодзіць камуністычнай акцыі ў Вен-
грыі.

Жанчыны на Салоўках.

Сярод многаязычнае масы сагнанных з усіх
канцоў Эўропы і Азіі на Салоўкі вязьняў ёсьць
17 — 18 процантаў жанок. Як і сярод мужчын,
бачыш тутака прадстаўніц самых рознастайных
нацыянальнасьцяў і клясаў. Ёсьць беларускі і
полькі, украінкі і фінкі, башкіркі, якуткі, грузінкі,
армянкі, угоркі, немкі і г. д.

Ад зладзейкі да прыдворнае дамы, ад пра-
стытуткі да манашкі — усе ступені сацыяльнае
лесьвіцы маюць сярод іх свае прадстаўніцтва. Гэ-
тая маса абарваных, пакрытых—як і мужчыны—
вошамі жанок месьціцца ў асобным бараку, які
мае назоў „женроты“ (жаноцкае роты). І тут, як
у мужчын, пануе вастрожны рэжым, жанчына —
камандант (вязень) мае тую-ж форму — чорныя
кляпы на бушлаце з адпаведнымі бляшанымі на-
шыўкамі.

Хаця жанкі спатыкаліся з мужчынамі пры ра-
боце, у канцэлярыях, на тарфянішчы і г. д.,—уся-
кае сябраваньне паміж мужчынамі й жанкамі бы-
ло забаронена. Каралі ня толькі за „любоў“, але
й за нявінную гутарку пры спатканьні, за некаль-

кі слоў, за простае прывітаньне. Каралі пераважна 14-дзённым арыштам.

А ўсё-ж такі прастытуцыя працьвітала. Лішне малы быў процант жанок у лягеры, лішне вялікі быў попыт мужчынаў на іх — не паддацца спакушэньню было цяжка.

Жанкі, якія не займаліся прастытуцыяй у шырэйшых межах, мелі па некалькі палюбоўнікаў. Кожны з іх нёс сваёй любай, што мог. Пекар краў хлеб у пякарні, той, хто ня курыў, аддаваў свой паёк тытуну, кіраўнік крамкі цішком выносіў одэколонь ці пару паньчохаў, той — жменю цукру, які прызапасіў з пайка, а іншы дзяў ўся прысланай ад жонкі з волі пасылкай.

Вельмі часта прывозілі на Салюўкі маладыя пары. Супругаў, ведама, разьдзялялі: яе зачынялі ў „женроце“, яго адсылалі да аднае з мужчынскіх ротаў або й на іншы востраў. Калі супругі й аставаліся на адным востраве, усё роўна спатыкацца ім было забаронена. Калі жонка была маладая і прыгожая, дык ураз знаходзіла паклоньніка сярод вязьняў, маючых уладу, які часамі быў начальнікам яе мужа. Ад яго залежала паслаць нешчасьлівага мужа на такія работы, дзе той лёгка мог галавой налажыць, — жонка ж была аддадзена на ласку ці няласку розных „заваў“ (заведываючых), „начаў“ (начальнікаў) ды іншых спасярод дужых гэтага сьвету, якія стараліся заўладаць ёю.

Упірацца было залішне цяжка...

Месцам сустрэчаў улетку былі зарасьлі савецкага лесу, узімку — розныя закуткі — тайнікі, якія можна было наймаць у тых, хто меў туды доступ дзякуючы свайму службавому становішчу. Гэтак хурманы прыймалі „закаханыя пары“ ў стайні на саломе, начны стораж уступаў за грошы сваю будку, тэатральны рэквізытар даваў месца ў складзе рэквізытаў. Здаралася, што кабета — камандант „женроты“ аблягчала аддадзеным пад яе апеку жанчынам сустрэчы з мужчынамі — за грошы. Бывала, што спрытныя й адважныя мужчыны праз вокны „женроты“ пралязілі ў самы барак, каб правесці ночку побач з сваей „укаханай“.... на агульных нарах, рызкуючы, што начны абход зловіць яго—на месцы праступленьня..

Побач з прастытуцыяй цвіло сутэнэрства. Гэта зусім ня значыць, што сутэнэр быў апякунам і абаронцам сваей карміцелькі: ад каго ці ад чаго мог бы ён яе бараніць — ды і як? Не: гэта для жанчыны была папросту патрэба яе сэрца.

Маючы некалькі палюбоўнікаў або, як іх у савецкай гутарцы называлі: „хахаляў“, якія ці то прыносілі ей ежу або грошы, ці то стараліся аб тое, каб ей давалі лягчэйшую працу, — кабета адчувала патрэбу мець адначасна мужчыну, якому магла-б аддавацца зусім не дзеля карысьці, з якім хацела дзяліцца бедамі свайга штодзеннага жыцця, выплакаць перад ім сваю трагэдыю ахвя-

ры, кіненай на жыр шакалям. Гэткага пацяшы-целя — пры значнай колькаснай перавазе мужчын на Салоўках — знайсці было нятрудна, і з гэтым выбранцам свайго сэрда жанчына дзялілася тым, што даставала ад прыпадковых „хахалю“ за дадзеную ім любоўную ўцеху.

Тут мае пярэ на мамэнт прыпыняецца. Баюся, што чытач не паверыць таму, што пішу: гэтакое жудаснае! Аднак, гэта факт—і зусім не выключны..

Жанкі, якія мелі дзяцей пры грудзёх, даставалі дадатковы „паёк“ для дзіцяці: жменьку цукру, крыху малака, кусочак шэрага хлеба. Вось жа здаралася, што маці аддавала гэны дзіцячы „паёк“ свайму „хахалю“, а дзіця... жмакала ўвесь дзень размоцаны сьліной маткі драбок чорнага хлеба.

Для дзяцей больш чым аднаго году існаваў спецыяльны прыпынак у асобным, чыстым дамочку ў лесе. Паколькі гэта было магчыма, савецкія ўлады стараліся ўзгадоўваць гэных дзяцей як належа. Спасярод вязьняў — жанок набіралі патрэбную лічбу нянек, якім аддавалі дзяцей пад апеку. Прадстаўнікі ўлады часта даведываліся ў гэны прыпынак і пілnavалі, каб дзецям ня было крыўды. Быў час, калі емінныя справы на Салоўках былі лепшыя, — дык тады дзяцей кармілі рыжам, малаком, давалі паддастаткам цукру, ды нават дзіцячая кухня атрымлівала белую пшонную муку. Аднак, цяпер страваваньне лягеру наагул гэтак пагоршылася, што і дзіцячая стравы мала

чым адрозьніваецца ад стравы дарослых, галоўную складовую частку якое прадстаўляе соленая рыба.

Здаралася, што жанчына мела сувязь толькі з адным мужчынай. Аднак, характэрнай рысай гэтых сувязяў была іх кароткая трываласьць. Калі аб гэткай сувязі даведывалася ўлада, дык гэтую пару звычайна разьдзялялі: яе або яго высылалі на іншы востраў. У выніку гэтага—колькі сьлязінак пры разлуцы (найчасьцей — назаўсёды!), і—ён знаходзіў новую пацяшыцельку, яна—іншага „хахаля“.

„Женрота“ зьмяшчалася ў двупавярховым драўляным будынку за мурамі „Крэмя“ — пры магільніку. У 1927—30 гадох расстрэлы адбываліся звычайна зьмярканьнем на магільніку. Тады жанчыны ў бараку тушылі агонь і праз вокны прыглядаліся да экзэкуцыі, якая адбывалася на магільніку пры сьвятле ліхтарняў.

Раз (было гэта ў 1930 годзе) здарылася, што на магільнік прывялі на расстрэл былага чэкісту С., „хахаля“ пані П. Ён кіраваў ляснымі работамі на Салоўках і быў засуджаны на кару сьмерці за службовыя надужыцьці. Пані П. (да рэвалюцыі — жонка міліянэра, расейскага фабрыканта) праз акно сваёй камеры прыглядалася разам з таварышкамі да экзэкуцыі. Ведама — быў плач, спазмы, абамленьне, чуханьне...

А праз два тыдні пані П. пацешылася па сваёй утраце. Новы „зав“ заступіў свайго папярэдніка.

Жывуць скромна толькі жанчыны калекія ды старыя бабы.

Развiтая прастытуцыя выклікае значнае пашырэнне вэнэрычных хваробаў. Асобы, якія ста- яць блізка да санітарных спраў у лягеры, кажуць, што каля 80 процантаў жанок хварэе на розныя вэнэрычныя хворасьці, але толькі палова іх шу- кае лекарскае помачы. Дый паміма гэтага няста- ча лекаў не дае магчымасьці змагацца з вэнэрыч- нымі хваробамі.

Усё лягернае жыцьцё плыве пад сьцягам агіднае маскоўскае лаянкі. Лаюцца будзячыся зо—сну, лаюцца, ідучы на работу і варочуючыся з работы, лаюцца ў калейцы на абед, лаюцца, калі радуюцца і калі сумуюць, адным словам—пры кожнай нагодзе. Але такое агіднае лаянкі, якую чуваць у сьценах „женроты“, рэдка пачуеш у муж- чынскіх ротах. Жанчына заўсёды і ўсюды бывае больш сварлівая за мужчыну, а ў лаянцы як-быц- кам смакуе, любуючыся найагіднейшымі словамі, пад той час як мужчына лаецца блізу нясьве- дама, ня ўдумываючыся ў зьмест таго, што гаво- рыць.

Крымінальны элемент робіць шмат вялікшы ўплыў на жанок, чым на мужчын. Жанчына на Салоўках дэмаралізуецца шмат хутчэй, чым муж- чына.

М а г і л ь н і к.

Сярод вязьняў ёсьць, ведама, і лекары. Ра- боты яны маюць вельмі многа, бо-ж процант хво-

рых на Салоўках—вялізарны. Апрача вэнэрычных хваробаў тутака хварэюць на цыngu, сухоты, скульлё, ня лічачы пошасьці тыфусу, якая ад часу да часу выбухае.

Кожны дзень у 5 гадзін раніцы расчыняецца галоўная брама Крэмя і стуль выяжджае—з двума праважатымі-санітарамі ў белых хвартухох і даўгіх чорных гумовых рукавіцах—воз з устаўленай на ім вялізарнай скрыняй. Скрыня можа змясьціць у сабе да васьмёх трупай. Хавалі нябожчыкаў на старым манастырскім магільніку, непадалёк ад муроў Крэмя, за „женротай“. Тамака заўсёды была прыгатавана яма, разлічаная на 200 трупай. Сюды санітары скідалі із скрыні прывезеныя трупы і прыкрывалі яму дошкамі. Дошкі закладалі ня вельмі шчыльна, дык удзень можна было вельмі добра бачыць у яме панакіданыя без парадку целы мужчын і жанок, старых і маладых. Ролькі тады, як у яме набіралася прадугледжаная колькасць трупай, яе засыпывалі зямлёй.

Вязьні называлі гэныя ямы так, як жаўнеры называюць на вайне агульныя магілы: „брацкія магілы“. Узімку „брацкія магілы“ не псавалі паветра, але няма што й казаць, які страшэнны смурое ішоў з магільніку ўлетку...

* * *

Ніхто самахоць на гэты выклёты востраў ня едзе. Не кажу аб вязьнях—пэўне-ж, не самахвотных,—але аб вышэйшай, нячысленай адміністра-

цыі — гэтак-званых вольных людзях. Гэта есьць былыя агенты ГПУ, якіх за розныя драбнейшыя правіннасьці на службе ссылаюць на Салоўкі—на становішчы начальнікаў лягеру і іншыя падобныя. За цяжэйшыя правіннасьці іх прысылаюць сюды, як вязьняў, на тэрмін ад трох да дзесяцёх гадоў. Дый у такім выпадку яны далей працуюць у сваёй старой галіне, выпаўняючы розныя функцыі ў ИСО.

И С О.

ИСО—„инспекционно-следственный отдел“— вядзе сьледства аб праступках вязьняў, учыненых падчас адбываньня кары, і апрацоўвае характарыстыкі вязьняў—на падставе даносяў сваіх супрацоўнікаў. Да гэтае установы належыць такжа выпадкі сьмяротнага прысуду, калі калегія ГПУ ў Маскве на падставе праведзенага на месцы ў Салоўках праз ИСО сьледства, засуджае на кару сьмерці.

Аб кожным вялікім праступку, як: спроба ўцячы, саботаж і да таго падобнае, — перш вядуць сьледства агенты салавецкага ИСО, а пасля справа перасылаецца на разгляд маскоўскага ГПУ. У салавецкай гутарцы гэта называецца: „дастаць цэнтральную справу“ — і гора таму, чья справа пайшла ў Маскву!

Як у Саветах жыцьцё на волі аблутана—быццам нявідочнай сеткай павучыньня—сецьцю гэтак-званых „сексотаў“ („секретных сотрудников“ — канфідэнтаў), якія ўсюды прынюхваюцца, шукаю-

чы контр-рэвалюцыі, — як там кожная установа, завод, фабрыка мае ў сваіх мурах вочы і вушы ГПУ, ды часта сябры аднае сям'і баяцца адзін аднаго, — гэтак сама і тут, на Салоўках, кожная рота, кожнае прадпрыемства, кожная камера мае свайго тайнага канфідэнта ІСО.

Хто моліцца, мусіць рабіць гэта няўзнак; хто хоча з нечым даверыцца прыяцелю, шэпча аб гэтым навуха, аглядаючыся, каб няведамы канфідэнт ІСО не падхапіў якога адарванага сказу ды не сфабрыкаваў з яго — пры помачы ўласнае фантазіі — нейкага абвінавачаньня. Калі справядліва гаворыцца, што і сьцены маюць вушы, дык гэта трэба аднесці перад усім да савецкіх сьцен.

І з а л я т а р .

Калі проці вязьня пачыналася справа, дык яго перад усім пераводзілі з ягонае роты ў гэтак-званы ізалятар. Гэта — вязьніца ў востросе. У ізалятары нельга курыць, паёк тут паменшаны, вязень сядзіць увесь час адзін, закратаваныя вокны ў ягонай камеры прыкрыты звонку шчытам, каб пазбавіць яго ня толькі ўсякае магчымасьці зносінаў з вонкавым сьветам, але і сонечнага сьвятла. Не выключаюцца і мукі маральныя. Будзьяць, да прыкладу, вязьня ўначы і пытаюцца, як яго прозьвішча, імя, імя бацькі. Гэткія пытаньні задаюць звычайна засуджаным на кару сьмерці, калі бяруць на расстрэл. Дык вязень, думаючы, што ўжо для яго прабіла апошняя гадзіна, здушаным гола-

сам адказывае на пытанні, а мучыцель з усмешкай гаворыць:

— Ну, спіце! гэту ночку можаце йшчэ праспаць спакойна! — і выходзіць...

Расстрэлы адбываюцца ўвечары. Па загаду ИСО спыняецца ў лягеры ўсялякі рух. Каманданты ротаў пилнуюць, каб ніхто вонкі ня выходзіў. Тых, хто працуе ў прадпрыемствах, не выпускаюць за мury будынку. Да ізалятара ўваходзяць урадоўцы і выводзяць стуль засуджаных у аднэй бялізне, звязаных парамі за рукі.

Перад абліччам сьмерці.

Як розна трымаюцца людзі перад абліччам сьмерці! Індывідуальнасць кожнага выяўляецца ў гэты момэнт найбольш ярка. Адзін кідаецца на калены, скуголіць, хапае сваіх катаў за ногі: „Таварышы! Пачакайце! Яшчэ часінку.“ і г. д. Іншы з страшнымі праклёнамі, з вачыма набраклымі крывёй, кідаецца на канвой, алё хутка—пасья моцнага ўдару кулаком па галаве — цішэе. Яшчэ іншы гарланіць, пые распусныя песьні, як быццам уласным крыкам хоча заглушыць у сабе страх сьмерці. Але большасьць ідзе пакорна, ногі ня слухаюцца, млеюць, дык іх цягнуць пад рукі, каб не паваліліся й ня спынілі паходу засуджаных...

Да 1928 году расстрэлівалі на магільніку пры сьвятле ліхтарняў, Засуджаныя станавіліся на краю выкапанае для іх ямы, і тутака адзін із супрацоўнікаў ИСО, часта — сам начальнік гэнае уста-

новы, таварыш Дехтерев, страляў ім ззаду ў галаву з нагану.

Пазьней масца экзэкуцыі было зьменена. Боля самага магільніку стаяў двупавярховы драўляны будынак, у якім жылі вязьні-жанчыны.

Улады прызналі, што жанчынам ня гожа прыглядацца да расстрэлаў, і перанеслі экзэкуцыі ў дэзынфекцыйную камеру — у межах крэмлёўскіх муроў. Гэта мела тую выгоду, што ў лёхах камеры ня было чутно стрэлаў, да таго-ж туды было блізка ад ізалятара — колькідзесят мэтраў цераз плошчу. Па сканчэньні экзэкуцыі прыяжджалі вазы з сельхозу, і змабілізаваныя дзеля гэтага каманданты ротаў складалі на іх трупы ды і адвозілі за магільнік—да загадзя прыгатаванае ямы.

Яшчэ пазьней расстрэлы былі перанесены за 10 вёрст ад Крэмля — да мясцовасьці Саватьево; там жа была зарганівана карная рота, ў якой зачынялі кандыдатаў на той сьвет.

У вадзін веснавы дзень 1929 году разыйшлася па лягеру шаптаная з вуснаў да вуснаў вестка, што ў лягеры заарыштавалі звыш 70 асоб. Арышт адбыўся быццам з прычыны абвінавачаньня ў змове, меўшай на мэце захапіць адзін з параходаў, што ходзяць паміж Салоўкамі і Кемью. Праз пару месяцаў каля 30 асоб звольнілі. Даведацца, што ім закідалі, якія задавалі пытаньні, было немагчыма, бо ўсе яны, вызваліўшыся з бяды, заўзята маўчалі. Дый наагул апавядаць аб тым, што пытаўся сьледчы судзьдзя і што яму было

адказана, было рашуча забаронена. Усё гэта — тайна, якая будзе пахавана ў кучах спраў ИСО ды ў кашмарных успамінах таго, хто выйшаў жывы з цяжкае прыгоды.

Праходзілі месяцы, і мы забыліся аб сваіх таварышох, замкнёных у ізалятары. Ажно ў вадзін асеньні вечар да канцэрту варочаўшыхся з жыраванья над морам чаек уварваўся новы, гэтак сама няпрыемны голас. Перад ізалятарам стаў сабака і, выцягнуўшы морду ў кірунку аднаго з закрытых шчытамі вакон, дзіка выў.

Уго пазналі: гэта быў сабака аднаго з замкнёных у ізалятары вязьняў, Г-скага.

Быў тады йшчэ пэрыяд Нэп'у, голаду ў лягеры ня было, і тыя, што жылі не ў вагульных бараках, маглі сабе дазволіць на такую роскаш, як утрыманьне сабакі. Г-скі быў кіраўніком аднаго з салавецкіх прадпрыемстваў, дык меў асобны куточак дзеля жылля пры прадпрыемстве і гадаваў чатырохногага прыцяля.

На гэнае сабачае выцьцё зьвярнулі адно гэтулькі ўвагі, што сабаку адагналі, ды ўраз аб'явіўся новы ўласнік, які навізаў яму шнур на шыю і пацягнуў за сабой.

У той жа вечар — праз некалькі гадзін — жыцьцё ў лягеры замерла. Каманданты пільнавалі сваіх ротаў, каб ніхто ані носу на вуліцу не паказаў; ля прадпрыемстваў, дзе йшчэ працавалі, была пастаўлена варта. А праз пустыя вуліцы са-

лавецкага Крэмя вялі з ізалятара вязьняў — на расстрэл

Сабака, дзякуючы свайму шостаму пачуцьцю, загадзя ведаў аб лёсе свайго гаспадара і прыбег на апошняе з ім развітаньне...

В о с т р а ў К о н д .

У адлежнасьці 130 кілямэтраў ад Саловак ёсьць востраў Конд. Каб пазбыцца калекаў і іншых няздольных да працы вязьняў, іх высылалі вось на гэты востраў. Трэба адзначыць, што значную колькасьць калекаў давалі лясныя работы, дзе вязьні ці адмаражывалі сабе ногі, ці самі сябе калечылі, адсякаючы пальцы на руках.

На востраў Конд ссылалі гэтак сама салавецкую адміністрацыю за розныя праступкі, учыненыя ў лягеры.

С я к і р к а .

Другім, шмат страшнейшым месцам кары за праступкі, учыненыя на катарзе, была Сякірка. Гэта - гара на паўночна-ўсходнім краю Салавецкага вострава. На версе гэтае гары стаіць пабудаваная манахамі царква, у якой цяпер зроблены камеры для вязьняў.

На найвышэйшым паверху царквы ёсьць марская ліхтарня, якая цяпер страціла сваё пачатковае значэньне і служыць толькі дзеля выкрываньня марскіх уцёкаў вязьняў. На маё шчасьце, доля ня судзіла мне пазнаёміцца з гэтым страш-

ным месцам, і я ведаю аб ім толькі з апавядань-
няў маіх таварышоў, якія адбывалі тамака кару.

Вялізарны гмах былае царквы падзелены на
дзьве часьці. У ніжняй часьці садзілі за меншыя
праступкі, як зладзейства, бойкі і інш. Вязень меў
права забраць з сабой пасьцель ды вопратку. Ка-
ра—апрача зьменшанага карнага пайка— была ў
тым, што памяшчэньне гэнае не апалівалася, і гэ-
так зімой гэта была кара марозам.

Розьніца паміж нізам і верхнім паверхам бы-
ла ў тым, што на версе вязьні ня мелі пасьцелі
і аставаліся бяз вопраткі—у вадной бялізьне. Ап-
рача таго—замест шыбаў у вокнах былі толькі
калючыя драты... Улетку трымалі тутака даўжэй,
зімой— карацей. Сюды пападалі пераважна абві-
навачаныя ў спробе ўцячы ды гэтак-званыя „па-
літычныя“ праступнікі.

На нарах ляжаць блізу голяы людзі, туля-
чыся адны да адных, дрыжучы ад холаду.
Дзеля таго, што ляжаньне побач не давала даволі
цяпла, бо мароз даймаў і зверху, і знізу, вязьні
знайшлі іншы спосаб сагравацца. Яны тварылі гэ-
так званыя „штабелі“—гэта значыць: клаліся
адны на адных упоперак некалькімі радамі. Але
тым, што былі ў ніжнім радзе дый у верхнім,
было найхаладней: адны мерзьлі знізу, другія—
зверху. Дык дзеля справядлівасьці рады зьмяня-
ліся: тыя, што былі нанізе ці наверх, ішлі ў ся-
рэдзіну—і наадварот.

Гэтак ратаваліся вязьні на Сякірцы ад за-

мярзаньня. А выходзілі згэтуль або ў бальніцу, або — на магільнік...

„Жордочка“

Апрача апісаных, было і ў самым Крэмлю месца кары у аднэй з царкоўных вежаў, званае „Жордочка“. У неапаліваным, як і на Сякірцы, памяшчэньні вязьні сядзелі на высокіх лавах. Ногі вязьняў не даходзілі да падлогі, а вяселі ў паветры. У такім палажэньні, з рукамі на каленах, людзі сядзелі ў працягу цэлага дня, ня маючы права гутарыць з суседам ды нават павярнуць галаву. Перадышку давалі на прыймо стравы (раз на дзень) і калі выводзілі на сваю патрэбу (двойчы на дзень)

На памосьце стаялі вартаўнікі, якія пільнавалі, каб маўчаньне і забарона руху не парушаліся.

Хто-ж у гэтым правініўся, таго звязвалі вявароўкамі так, што галавой ён блізу датыкаўся да каленаў, і кідалі ў цёмную, сырую каморку на час да трох гадзінаў. На „жордачцы“ трымалі не даўжэй за два тыдні. Але і пасьля такога нядоўгага часу вязень, адбыўшы кару, выглядаў так, як быццам толькі-што выйшаў з бальніцы пасьля цяжкае хваробы.

За меншыя праступкі — значыць, праступкі крымінальнага характару, як п'янства і да таго падобныя, — садзілі ў карцар, дзе вязьні былі пазбаўлены пасьцелі і ня мелі нараў, дык спалі ўсе на падлозе ў старшэннай цясноце. Адзін ляжаў, паклаўшы галаву на брудныя боты суседа,

другі быў прымушаны перакінуць свае ногі праз тулава іншага. Гэта была куча целаў, паўкіданых бяз ладу ў сьмярдзючую камеру. Ведама, страву давалі горшую, чым у звычайных ротах. Засуджаных у карцар выводзілі на работу.

У карцары прасядзеў два тыдні я за тое, што даў суседу на нарах, па прафэссіі шаўцу, свае боты—падбіць падноскі, хочучы гэтак абмінуць звычайны шлях — праз каманданта роты, які быў вельмі даўгі. У маім формуляры даканца ў адноснай графе быў запіс: „караны двухтыднёвым карцарам за нелегальную папраўку ботаў“...

Для жанок месцам цяжэйшае кары быў востраў, названы „Зайчыкі“, дзе варункі жыцця былі падобныя да „Сякіркі“.

Манлівыя спадзяваньні.

Здавалася-бы, што ў такіх страшэнна цяжкіх варунках жыцця вязьні павінны-б былі масова канчаць самагубствам. Бяссільны, аддадзены на ласку й няласку кáтаў, чалавек мае толькі адзін выхад, толькі адзін спосаб пратэсту: узьдзець сабе пятлю на шыю. Але гэтак ня дзеецца. За час блізу сямігадовага быцця майго на катарзе здарыліся толькі тры выпадкі самагубства: двое павесіліся, адзін кінуўся пад поезд. Бо ўсе тут трымаюцца за жыццё, як у гарачцы. Чым жыццё больш жудаснае, тым больш у ім прывабнасьці; найгоршае жыццё — лепш за сьмерць. Бо тут заўсёды існуе йшчэ нейкая надзея, для якое там

— месца ўжо няма. І живуць людзі надзеяй—ча-
ста дзіцячай, манлівай, ужо неаднакроць ашукі-
ваўшай іх, і—вераць ей.

Вераць у амнэстыі, якія ніколі не датычаць
тых, хто найбольш на іх спадзяецца; вераць у
зьмену карнага кодэксу, пры якой найвялікшай
карай мае быць пяць гадоў; вераць наагул у зьме-
ну карнае палітыкі Саветаў. А тым часам з году
ў год плыве бясконцая хваля вязьняў, канчаецца
адна пяцілетка й пачынаецца другая; адбываецца
ліквідацыя соцыяльных клясаў, — і новыя многа-
тысячныя грамады сялян („кулакоў“) едуць у кон-
цэнтрацыйныя лягеры... А наіўныя вераць манлі-
вым спадзяваньням...

Вастрожны гумар.

Памыліўся-б той, хто бы думаў, што за кра-
тамі ўсьцяж чуваць стогны і скрыгатаньне зубоў;
што на тварах вязьняў выяўляецца безнадзейная
роспач, што ў месцы мукаў ніколі не пачуеш жар-
ту, гўмару, бесклапотнае песенкі. Чалавек гэтак
хутка датарноўваецца да новых, ненармальных
варункаў жыцця, прыроджаная патрэба сьмеху
гэтак моцна дапамінаецца сваіх правоў, што на-
ват тыя, якім заўтрашні дзень нясе цяжкую ван-
дроўку па этапах на Салоўкі, якія ніколі ўжо не
пабачаць сваіх блізкіх, — ды нават тыя, каго заў-
тра са зьвязанымі рукамі й заткнутым ротам па-
вязаць на месца экзэкуцыі, дзе іх чакае куля з

нагану, — сяньня часта бесклапотна нешта напываюць...

Шчырым і бесклапотным гумарам веець ад слоў афорызму, які трэба было-б напісаць над уваходам у савецкі вастрог:

Входящий — не грусти,

Выходящий — не радуйся!

Запраўды, мала мае прычынаў дзеля радасці савецкі грамадзяпін, выходзячы з вастрогу на „волю“, якая так сама прадстаўляе свайго роду вастрог, дзе думка ня мае права на сьмялейшы лёт, дзе чалавечае жыцьцё ня можа выйсьці з вызначаных зверху рамак, дзе на кожным кроку цікуе чэкст або сексот („секретный сотрудник“), каб ілжывым даносам ізноў укінуць яго ў камеру поўную клапаў — на брудныя нары, каб пачаў тамака нанова сваю падарожу на Галгофу...

— Грамадзянін! Признавайцеся, бо ГПУ ўсё вельмі добра ведае, толькі мы хочам, каб вы шчырым прызнаньнем аблягчылі свой лёс...

І людзі—з кроплямі поту на лобе, з разьбітымі ад допытаў нэрвамі, з вачыма поўнымі шалёнага страху—прызнаюцца да праступкаў, якіх не ўчынілі („каб аблягчыць свой лёс“), а вярнуўшыся ў сваю камеру пасья допытаў выяўляюць гумар вісельніка, пяюць і жартуюць разам з другімі...

Крымінальныя вязьні, ведама, пачуваюць сябе ў вастрозе шмат лепш, чым вязьні палітычныя. Для іх вастрог ня зьвязаны з трагічным пераламам у жыцьці, а прадстаўляе адзін з этапаў жыць-

ця. Дык іх ніколі не пакідае гумар, які адзначаецца нейкім дзікім жаданьнем зьдзекавацца над бліжнімі. Кожны іхні жарт ці забава злучаны са зьдзекам над сваім таварышам. Дасьціпнасьці ў гэтым мале.

Дапрыкладу, вастрожная гульня у „паховіны бабы“ абмежываецца тым, што аднаго вязьня (ахвяру) кладуць на падлозе, а іншая б'юць яго скручанымі ручнікамі. Гульня ў „веласіпед“ адбываецца гэтак. Заснуўшаму вязьню ўтыкаюць паміж пальцаў ног кусочки паперыны і запаліваюць іх. Ахвяра ад болю пачынае рабіць нагамі рухі, якія напамінаюць рухі вэлясыпэдыста пад час язды. Ня раз здаралася, што ахвяру гэткае гульні - пры агульным сьмеху вязьняў - вязуць ў бальніцу з папаленымі нагамі. Гульня называная „выбара старасты“ — больш зложаная. Адзін з учасьнікаў агаліе свае рукі да локцяў і складае іх перад сабою так, каб далоні і локці шчыльна зыходзіліся. Паміж зложанымі гэтак рукамі ўтыкаюцца паскручваныя ў трубочкі папяровыя „лёсы“. „Выбаршчыкам“ пачародзе завязываюць вочы, рукі закладаюць за сьпіну, і кожны з іх падыходзе да трымаючага „лёсы“, стараючыся зубамі выцягнуць ушчыленую паміж рук трубочку. Ведама, кожны раз лёс аказваецца пустым.

Калі прыходзіць чарод на загадзя нагледжаную „ахвяру“, дык роля трымаўшага паміж рукамі „лёсы“ канчаецца. Ён адсоўваецца, а на ягонае месца шыбка становіцца іншы ўчасьнік гульні, аб-

нажаючы... ніжнюю частку цела. „Ахвяра“, не спадзяючыся подступу, доўга шукае вуснамі свайго „лёсу“, урэшце вочы адвязваюць, і „ахвяра“ толькі тады даведываецца, якія нягодныя кпіны з ей састроілі...

Існуе цэлы рад падобных „гульняў“, але пяро мае няздолнае апісаваць іх, не абражаючы маральнага пачуцця чытача. Дык лепш аб іх замаўчу.

Найчасьцей ахвярамі гэтых зьдзекаў бываюць новапрывезеныя вязьні. І гора такому навічку, калі пападзе ў камеру, дзе большасьць складаюць крыміналісты. Дорага абходзіцца яму прыймо ў гэткую кампанію...

Справядлівасьць вымагае адзначыць, што часамі і палітычныя вязьні, гэтак званыя ка-эры, так сама прыймаюць учасьце ў падобных „гульнях“.

Гумар выяўляецца і ў асаблівых назовах, якія даюць сьмяротнаму прысуду. У вастрожнай гутарцы — замест: быць засуджаным на кару сьмерці — гавораць: паехаць на допыты к Дзяржынскаму, або: праехацца на месяц! У Менску гаварылі; паехаць на Камароўку або: дастаць у падарунку тры залатнікі.

Нават перад абліччам такое вялікае тайны, як сьмерць, шыбенічны гумар шчырыць свае струхлелыя зубы. Быццам гумар сярэднявечных чарульніц, якія з гістэрычным сьмехам узыходзілі на вогнішча ..

* * *

Раз у год, увосені, прыяжджала на Салоўкі камісія з Масквы, зложаная з вышэйшых агентаў ГПУ, якой быў даручаны перагляд спраў, характарыстыка вязняў, змяненне часу кары.

У праграму ўрачыстага спаткання камісіі ўваходзіў такжа спектакль у салавецкім тэатры.

Літаратараў у нас хапала. Літаратарам далі заданне: напісаць на прымо камісіі адумысную „рэвію“.

У 1928 годзе пастаўлена была на сцэне салавецкага тэатру рэвія п. н. „Генеральная поверка“, напісаная салавецкім вязнем — уталентаваным літаратарам. Хаця галоўнай тэмай дасьціпаў аўтара было самабічаванне, значыць — паказанне ў бліжэйшым асьвятленьні сваіх таварышоў — палітычных вязняў, аднак яму ўдалося ўвесці туды контрабандай і некалькі куплетаў, у якіх іранічна гаворыцца аб лягерных адносінах.

Дапрыкладу:

Хороши по весне комары,
Чуден вид от Секирной горы.
А от разных ударных работ
Здоровеет веселый народ!

Прыпеўка:

Тех, кто наградил нас Соловками,
Просим: приезжайте сюда сами.
Посидите здесь годочков три иль пять,
Будете с восторгом вспоминать...
Важныя госьці сядзелі ў першых радох і, слу-

хаючы дасьціпаў ды слоў куплетаў, ажно пакладаліся ад сьмеху.

А акторы, якія выступалі перад імі, мелі на думцы толькі адно: спадабацца прыезным, зьвярнуць на сьбе іх ласкавую ўвагу, а мо' скінуць хоць адзін год цяжкое няволі?

Але ў мамэнт, калі трасьліся ад сьмеху брукі тых, хто „наградил нас Соловками“, справа ўжо была закончана, сьпісак падпісаны, лёсы вырашаны.

Колькі-ж нязьдзейсных надзеяў, колькі разочараваньяў!

А як параход плыў ужо з камісіяй назад да Кемі, шмат у якой камеры паўтаралі ўпаўголасу пачутую са сцэны песьню:

Посидите здесь годочков три иль пять—

Будете з восторгом вспомнить...

Пяялі, сьмяяліся.. праз сьлёзы. У гэтых словах была бязсільная распач нявольніка, якому пан загадаў весяліць сябе.

Эпідэмія тыфусу.

Што-дня параход „Глеб Бокій“ цягнуў за сабой бялізную барку, якая, ад імя вядомай нямецкае камуністкі, называлася „Кляра Цэткін“. Што-дня прыбывалі ўсё новыя ды новыя партыі арыштантаў. Што-дня на палубе і пад палубай „Глеба“ і „Кляры“ сотні вязьняў ехалі на свой страшны лёс.

Гэтыя новыя масы засуджаных на гібель лю-

дзей усасываліся рознымі аддзеламаі лягеру на салавецкім остраве. Пакуль адбудзецца размяшчэньне, трэба было адбываць карантын у цэнтры салавецкага жыцця, ў Крэмлі, або недзе блізка. Вызначаная дзеля гэтай мэты 12-я рота ўжо была перапоўнена. У ёй было больш за 1.000 асоб. Людзі спалі на нарах, пад нарамі, дзе папала, як той казаў—як сялядцы ў бочцы. Новыя транспарты пачалі памяшчацца у пустых стайнях і хлявах „Сельхоза“. Тутакі ў брудзе, на сьмярдзючай саломе, у сырасьці, цесна адзін пры адным, ляжалі злудзей і прафэсар, вясковы хлебароб і царскі генэрал. Вошы страшэннай масай пакрывалі целы гэтых няшчасных людзей.

Увосені 1928 году неяк у вадзін дзень разыйшлася чутка, якую шапталі з вуснаў у вусны, бо голасна гаварыць аб гэтым пакуль што йшчэ нельга было,—што у стайнях „Сельхозу“ здарыліся выпадкі плямістага тыфусу. Хутка салавецкая бальніца аказалася перапоўненай. Пад хворых пазаймалі тымчасова іншыя памяшчэньні. Праз пару тыдняў зачынілі тэатр, які запоўніўся тапчанамі з хворымі. У прадпрыемствах, дзе працавала вялікшая колькасць работнікаў, работу прыпынілі. Было забаронена хадзіць із роты ў роту. Калі ў камеры нехта захварэў, дык яго выносілі ў бальніцу, а камеру замыкалі на ключ, і ўсе жыхары яе мусілі тамака адбыць двухтыднёвы карантын. Абеды прыносіў з кухні днявальны.

Падвоз новых партыяў вязьняў прыпыніўся.

„Брацкія магілы“ на магільніку ўжо даўно не маглі зьмясьціць багатае жніво сьмерці. У суседнім лесе капалі ямы, у якія кожны дзень скідалі па некалькі дзсяткаў трупаў. На шчасьце, насталі марозы, і гніцьцё трупаў спынілася. У скляпох бальніцы ляжалі кучы мёртвых целаў, выкіданых кожны дзень з бальнічных саяў, і чакалі на свой чарод дзеля пахаваньня. Нябожчыкам вешалі на шыі таблічкі з імем і прозьвішчам. Аднак гэты спосаб хутка пакінулі, і санітар, памачыўшы бруха нябожчыка мокрым лахманом, пісаў на целе імя і прозьвішча хімічным алавіком. Санітары гэтак сама хварэлі на тыфус і паміралі аднолькава з усімі. На санітараў вербавалі ахвотнікаў, сулячы ім добрыя варункі.

Эпідэмія захапіла ўвесь востраў. З аддзелаў (філіяў), якія з санітарнага гледзішча былі ў яшчэ горшых варунках, чым Крэмль, даходзілі весткі аб страшэнных разьмерах катастрофы. Навігацыя скончылася. Лёд скаваў мора на паўгоду.

Пачалося змаганьне з пошасьцяй радыкальнымі спосамі. Цэлыя роты выкідалі з усімі іх манаткамі і нарамі на сьнег. Нары шаравалі, апарывалі гарачай вадой; камеры дэзынфэкавалі і мылі.

Кожны тыдзень ганялі людзей у лазьню, а вопраткі іх аддавалі дзеля дэзынфэкцыі. Прымусам стрыглі валасы на ўсенькім целе. У лазьні пачалі выдаваць казённую чыстую бялізну. Былі ўтвораны гэтак-званыя „санітарныя тройкі“, якія рабілі ў ротам санітарную рэвізію, і калі ў некага

выкрывалі вошы, дык усю роту паза чаргой гналі ў лазню, а рэчы пасылалі дэзынфекаваць.

Урэшце у лютым наступнага году эпідэмія, зьменшыўшы жыхарства Саловак напалову, пачала цішэць, а з вясной зусім счэзла.

Камісія з Масквы.

Ужо прыляцелі чайкі — зьвястуны вясны—і нападзілі сваім крыкам паветра, але мора навакол нашага вострава было яшчэ скаванае лёдам.

Аднак цёплы подых Гольфштрому ўсцяж прыбліжаў да нас цёмную паласу вады, вольнае ужо ад лёду. Цёмная паласа з кожным днём была бліжэй, і ў нашых сэрцах будзілася радасьць з прычыны хуткага ўжо навязаньня лучнасьці са сьветам. Ізноў прыйдучь да нас параходы з процілежнага берагу—з Кемі, ізноў будзем бачыць новых таварышоў няволі, ізноў пачнуцца прыезды сваякоў, каб атрымаць на колькі дзён магчымасьць бачыцца з сваімі блізкімі—вязьнямі.

Пабачаньні („свіданія“) былі дваякія: адны— „на общих основаниях“ (на агульных падставах), калі прыезжыя сваякі мусілі жыць на Салоўках у вызначаным ім дамочку і маглі бачыцца з вязьнямі толькі раз на дзень — у працягу двух гадзін пад наглядом прадстаўнікоў адміністрацыі; другія— „асабістыя“, калі вязню дазвалялі ў працягу ад 7 да 14 дзён жыць разам з прыезжымі і праводзіць з імі ўвесь гэты час бяз ніякіх абмяжаваньняў. Атрымаць гэткае пабачаньне было ня-

лёгка: трэба было, каб вязень быў беззаганны ды
каб улада прыхільна адносілася да яго.

Хто ня мог спадзявацца пабачаньня з блізкімі, таго цешыла магчымасьць атрымліваць улетку пасылкі з емінай. Урэшце тыя, хто нічога ад нікога не чакаў, цешыліся з набліжэньня лета так, як кожны чалавек цешыцца з гэтага на далёкай поўначы, дзе зіма пануе больш за паўгоду.

Урэшце, пад ажыўляючымі праменьнямі сонца, лёд гэтак пацянеў, што ледакол „Нева“ здолеў ужо пракласці дарогу параходу „Глебу Бокію“, які вырушыў у сваю першую сёлета падарожу.

У апошніх днях траўня, як і кожны год, распачалося ўрэшце плаваньне.

Першым параходам прыехала на Салоўкі нейкая таёмная камісія з Масквы. Апавядалі дзіўныя рэчы. Казалі, што камісія, зложаная з пяцёх асоб, прыехаўшы на востраў, ураз-жа пачала абхадзіць роты, дзе распытывалася у вязьняў аб пануючых у лягеры адносінах, аб санітарным стане даўней і цяпер, аб карах, накладаных за невыпаўненьне работы, і г. д. Падчас гэтых гутарак, па загаду камісіі, прадстаўнікоў адміністрацыі ня было.

Хутка пачалі апавядаць яшчэ большыя дзівы. Апавядалі, што шмат прадстаўнікоў адміністрацыі спасярод вязьняў арыштаваны, казалі нават, што ёсьць арыштаваныя і вольныя; урэшце, пачалі казаць, што арыштаваны і сам начальнік лягеру, Зарін.

Гэта была праўда. Арыштавалі некалькі сот

душ. Іх абінавачывалі ў скрыўленьні савецкае палітыкі і ў нядбайнасці. Блізу палову арыштаваных (пераважна спасярод вязьняў) расстралялі, рэшту—вольных саслалі на 5—10 гадоў у розныя концэнтрацыйныя лягеры. Начальніка лягеру Запіна саслалі на 10 гадоў у адзін з лягераў. Дзеялася гэта ў 1930 годзе.

П е р а м е н ы .

Ад гэтае даты на Салоўках зрабілася шмат перамен. Скончылася ўрэшце панаваньне „дрына“ (палкі). Пакінулі біць вязьняў. Скасавалі Сякірку. Палепшыліся санітарныя варункі. Абавязкава вадзілі ў лазню раз на тыдзень. У лазні давалі вязьням чыстую бялізну.

Што выклікала гэтыя перамены?

Няўжо-ж цэнтральныя ўлады ў Маскве дагэтуль ня ведалі, што ў нас робіцца? Няўжо-ж весткі аб адносінах, пануючых на салавецкай катарзе, прыпадкам дайшлі да ОГПУ ў Маскве і выклікалі прыезд адумснае камісіі, якая правяла аздараўленьне?

Мы—салавецкія вязьні—сцэптычна ўглядаліся на ўсё гэта, ня веручы, каб нашыя валадары кіраваліся тутака чалавекалюбствам. Ведаючы савецкую палітыку, мы гатовы былі думаць, што і ў гэтым выпадку адбываецца свайго роду „інсцэнізацыя“, разьлічаная на вонкавы эфэкт, — думалі нават, што праўда аб жыцьці на Салоўках дайшла да загранічнае прэсы, і жорсткая расправа ка-

місці з нібы-то вінаватымі мела на мэце паказаць, што Саветы рупяцца аб гуманітарныя адносіны да вязьня — у мысьць абвешчанага імі прынцыпу: „не караць, але папраўляць“. Дый хто-ж найбольш пацярпеў ад гэнае „санацыі“? Каэры, якія займалі адміністрацыйныя становішчы, каэры, якія быццам-то дзеля падрываўня даверу да савецкага ўраду выкрыўлялі ягоную палітыку...

А ўзапраўднасьці — немагчыма дапусьціць, каб гэнае „выкрыўляньне“ ня было загадана зьверху!

Ад таго часу „соцыяльна блізкія“ (гэта ёсьць: крыміналісты!) пачынаюць карыстацца ўсялякімі прывілеямі. Была нават зроблена спроба скінуць усіх палітычных вязьняў з займаных імі адміністрацыйна-гаспадарчых становішчаў і замяніць іх зладзеямі. Але хутка спынілі гэты экспэрымэнт, бо зладзеі — з прычыны свайго нізкага ўмысловага роўня — былі няздольныя выпаўняць узложаныя на іх абавязкі або, займаючы адказныя становішчы, кралі.

Экспэрымэнт адкінулі, астаўся толькі прынцып: паколькі магчыма, выкарыстоўваць дзеля адміністрацыйных становішчаў крымінальны элемэнт, адсоўваючы палітычных ад кіраваньня лягерным жыцьцём.

Адначасна з году ў год пачалі пагаршацца аправізацыйныя варункі. Калі даўней (у 1927 - 28 гадох) у крамках салавецкага лягеру можна было бяз ніякага абмяжаваньня купляць у кожнай коль-

касьці хлеб, цукер, кансэрвы, дык цяпер ужо толькі ад часу да часу прадавалі селядцы, скішыя павідлы (мармаляду) ці ляндрынкі ў вельмі абмежанай колькасьці—дый толькі працуючым панад норму „ударнікам“.

За кароткае лета (ліпень-жнівень) прырода крыху падкармлівала вязьняў. У салавецкіх лясох расло мноства чарнікі і брушніц. Гэтых ягад была такая маса, што, пахадзіўшы па лесе пару гадзін, можна было набраць іх поўнае вядро. Ведама, аб тым, каб іх есьці з цукрам, не магло быць і гутаркі,—але лепш і гэта, чым нічога. Было таксама багата грыбоў. Дык за летнія месяцы голад ня так дакучаў, як узімку.

З і м а.

Гэтая даўгая палярная зіма напаўняе вязьня страшэнным жахам. Чалавек хацеў-бы затрымаць зямлю ў яе кружэньні навакол сонца!

Але няма рады! Пачынаюцца дажджы, дажджы без канца, і ўдзень, і ўначы, бяз спыну, цэлымі тыднямі. Урэшце дождж зьмяняецца сьнегам. Мора доўга не дае скаваць сябе лядовымі путамі, але ўрэшце і яно, бяссьільнае, паддаецца, і навакол вострава на дзесяць кілямэтраў залягае лёд, грубы на пару мэтраў. Далей - жа бадзяюцца паморы загнанья сюды з Ледавітага акеану крыгі ці плыве гэтак-званая „шуга“—дробны лёд, зьмешаны са сьнегам. Параходы зімуюць у доках.

Мы зусім адрэзаны ад сьвету. Ды не: ня зу-

сім! Бо што-дня, ці прынамся праз дзень, вылятае з Саловак на зямлю гідраплян, які вязе службовыя дакуманты,—ды праз некалькі тыдняў пасля спынення навігацыі пацягнуцца к зямлі на лодках „паморы“.

„П а м о р ы“.

„Паморы“—гэта салавецкія вязьні, якія самахоць пускаюцца ў гэту небяспечную падарожу. У невялікіх лодках—на шэсьць душ, забяспечаныя правіянтам на два тыдні, ідуць яны ў мора, вязучы звычайную пошту — пісьмы вязьняў. Сьпяраша цягнуць лодкі па лёдзе, які акружае востраў, ажно пакуль ня дойдуць да плывучае па моры „шугі“, у якую спускаюць лодкі. Тады пачынаецца змаганьне з морам—за жыцьцё.

Добра, калі дзьме вецер папутны. Тады натугі вясляроў не марнуюцца. Лодкі пасоўваюцца наперад—у пажаданым кірунку—на Кемь. Па дарозе сустракаюцца плывучыя лядовыя глыбы. „Паморы“ выцягваюць лодкі на лёд, папіхаюць іх павольна, асьцярожна, крэпка трымаючыся за борт. . Бо лёд раптоўна канчаецца, і неасьцярожны падарожнік праваліваецца праз зрадніцкую „шугу“—ў ваду. Калі някрэпка трымаўся за борт лодкі, дык — пакуль таварышы пасьпеюць падаць яму руку помачы—„шуга“ ўжо самкнецца над ягонай галавой, і вынырнуць стуль—немагчыма.

Калі-ж на моры пачне шалець праціўны вецер, усе натугі вясляроў-памораў—дарэмныя. Ве-

цер гоніць лодкі—разам з заторамі „шугі“—у няведаную даль, часта ажно да злучэння Белага мора з Ледавітым акеанам. Сьмелыя, загартаваныя людзі па пару тыдняў змагаюцца з морам, сплючы пачародзе ў той-жа лодцы, якая іх нясе мо' на загубу, маючы за прыкрыццё брээнт, пад якім на газавай машынцы вараць сабе страву, адданыя на ласку й няласку вятроў. Добра, калі ў такіх абставінах „паморам“ удацца прыстаць да аднаго з астраўкоў, густа рассяяных па Белым моры, і тамака дачакацца зьмены ветру. Часта, аднак, яны гінуць. У 1929 годзе адну з лодак, ехаўшых да Кемі, бура панесла ў адваротным напрамку. Усякі сьлед па ёй загінуў. І толькі праз пару месяцаў іншая лодка, якая з Саловак плыла да Кемі, спаткала загінуўшую—поўную сьнегу, абледзянелую, у гушчы „шугі“: усе людзі на ёй замерзлі насмерць.

Ня глядзячы на небазьпеку падарожы, адважных ахвотнікаў хапае. Яны займаюць у лягеры ўпрывілеяванае становішча. Страву дастаюць першае катэгорыі, значыць такую, як тыя, што працуюць на найцяжэйшых работах. У летнія месяцы, як ёсьць навігацыя, блізу нічога ня робяць—адпачываюць. Калі-ж пачынаецца пэрыяд камунікацыі лодкамі, ім даюць мясныя кансэрвы і сьпірт. Гэта—„прысмакі“, якіх ніхто больш не дастае.

Калі па лягеры разыйдзецца вестка, што першыя лодкі паплылі да Кемі, усе нецярпліва чакаюць вестак аб іх лёсе. Урэшцэ, радыё падае з

Кемі гэтак чаканую вестку: лодкі прыйшлі шчасліа!—Значыць, нашыя пісьмы дойдуць да адра-сатаў! Значыць, як лодлі вернуцца на Салоўкі, атрымаем—мо' ўжо хутка — весьці ад тых, каго мы пакінулі там — на волі.

А тое, што людзі могуць загінуць.—аб гэтым ніхто не задумываецца. Жывучы ўсьцяж у небяспецы, нішчаныя масова хваробамі, аслабелыя ад голаду, маючы перад сабой пагрозу расстрэлу, салавецкія вязні прывыклі мала цаніць чалавечы жыцьцё. Душа ў іх зачарствела, непадзельна за-панавалі эгоізм, загубіліся ўсе лепшыя чалавечыя пачуцьці—літасьць, спагадлівасьць...

П і с ь м ы.

Зіма, доўгая паўночная зіма. У сухія марозныя ночы сьвеціць на небе паўночнае зіхаценьне. Навічкі, калі нехта ў камеры скажа: сяння на небе „северное сіяніе“, — выбягаюць на вуліцу і з цікавасьцяй узіраюцца на нябачанае зьявішча. А „стары салаўчанін“ ужо раўнадушна глядзіць на гэтыя сьветлыя хмарынкi, што мігцяць на небе, на слупы сьвятла, што вырываюцца з-за небасхілу, або на йшчэ больш эфэктную адмену: на вялізарнае паўкола з шчарбатымі зубамі, якія пала-неюць мігаючы, быццам нейкае блядое таёмнае полымя, прыкрытае шчытом...

Пісьмы!.. Пісьмы прыйшлі!.. Кожны сьпяшаецца да сваёй роты, дзе ў днявальнага на сто-

ліку ляжыць куча пісем. Творыцца чарга. Выклікаюць прозьвішчы.

Пісьмы! Якая-ж гэта нявысказаная радасьць, якое бязмернае шчасьце—зімой, на гэтым выклятым востраве, адрэзаным ад сьвету,—дастаць пісьмо ад кагосьці, хто цябе кахае, хто па табе тужыць, бяссьільна спагадае твайму лёсу, стараецца дадаць табе сілаў, каб вытрываў, асаладзіць твае жыцьцё надзеяй!..

Пісьмы!..

Але як-жа бедны той, каго сустракае расчараваньне—хто пісьма не дастаў!..

Іншыя чытаюць і перачытваюць атрыманыя пісьмы па некалькі разоў і ня могуць насыціцца словамі, пісанымі дарагой рукой. Праз ляды, праз сьнягі і шугу дасталі яны гэты кусок пеперыны, пакрыты словамі, якія, стараючыся ашукаць цензуру, падаюць весткі аб падзеях пад роднай страхой. Салавецкі вязень навучыўся чытаць паміж радкоў. Ён ведае, што, калі пішуць: „сястра хвора я і ляжыць у бальніцы“,—дык гэта трэба разумець: сядзіць у вастрозе. Калі пішуць: „здараўе твайго брата вымагае даужэйшае бытнасьці ў санаторыі“,—дык гэта значыць: брат твой падзяліў твой лёс і павандраваў да нейкага канцэнтрацыйнага лягеру. Калі напісана: „дактары прызналі, што наш клімат шкодны для бацькі“,—чытай: твайго бацьку саслалі некуды ў нарымскі край ці ў пячорскую тайгу...

Але той, хто не дастаў ніякіх вестак, запраў-

ды варты спогаду. Вусны ў яго заціскаюцца, каб устрымаць сьлязу, якую мімавольна цісьнецца да вока. Нічога! Ніякае весткі! Лепшая ўжо благая вестка, чым гэтая праклятая няпэўпасць...

Лятуценьні і кашмары.

А пасья — калі прыйдзе ночка, калі пачынаюць вылазіць із сваіх тайнікоў клапы, калі цішыня запануе на нарах, — вязень аддаецца лятуценьням.

Усе лятуценьні кіруюцца перад усім—да волі. Вязень бачыць сябе вольным—сярод сваіх блізкіх, такіх, якіх шмат гадоў назад пакінуў. Даўно гэта было, а ўсё-ж ён бачыць твары такімі, якімі яны былі тады, калі людзі ў сьпічастых шапках казалі яму: „калі ласка з намі на часінку“...

А пасья ніць лятуценьня снуецца далей. Ён лятуціць аб жыцьці спакойным, без заўсёднага страху, што ўначы пад дзьверы дому пад'едзе аўто з агентамі ГПУ і пачуецца стук: „адамкнецце!“ Лятуціць аб нейкім іншым жыцьці—мо' недзе заграніцай, а мо і ў сваей бацькаўшчыне, але вольнай ад гэных трох ненавісных літараў... Лятуціць аб цяпле, аб сонцу, аб жыцьці сытым, вольным ад трывог...

А пасья—лятуценьні ўсыпляюць яго, і... ізноў гэты страшэнны кашмар!

Здаецца яму, што ён — вольны. Ідзе па вуліцах роднага места. Але! ніхто-ж за ім сьледам ня йдзе. . Аднак мо' гэта—сон? Не! Навакол усё

гэткае рэальнае! Ха, ха, вось жа-ж ідзе, адчувае, бачыць, слыша...

А ўсё-ж... Гэтулькі разоў бачыў ужо ў-ва сьне тое самае... Гэтулькі разоў, працхнуўшыся, скрыгатаў зубамі ад злосьці, што паверыў сонным зьявам...

Дык і цяпер—сон?!

Не! То-ж ён жыве, гаворыць, кратаяецца, да-тыкаецца да розных рэчаў...

Раздваенне асабовасьці.

Што сон, што — ява? Але, калі ён на волі, дык чаму-ж не памятае тае вялікае часіны, калі выйшаў з вастрогу? Чаму тут у памяці—прорва?

І аднак-жа — усё гэткае праўдзівае, гэткае рэальнае! Усе гэтак шчыра сьмяюцца з ягонае трылогі, і ўрэшце, змучаны ўнутраным змаганьнем, ён паддаецца манлівай зьяве: „ну, добра,—я ўжо веру; толькі-ж скажэце, даражэнькія, калі гэта я вярнуўся да вас і чаму не памятаю гэтае бага-слаўлёнае часіны?!...“

І ў гэты момэнт стаецца нешта жахлівае: ён прабуджаецца!..

Ізноў вастрожныя нары, ізноў духата ад спа-цеўшых целаў; ізноў навакол храп ці стогны праз кашмарны сон...

Нехта закратаўся. Паліць серніка і б'ець на-паўшых на яго клапаў. Другі зьняў кашулю і шу-кае вошы. Недзе ў цёмным куце, сядзючы на на-рах з падкручанымі паводле ўсходняга звычаю на-гамі, киваецца узбэк, які шлець свае малітвы Алла-

ху—з просьбай аб палёжку ў цяжкай долі. У іншым месцы з грудзей нейкага украінскага селяніна вырываецца маленьне: „Господы, помылуй!..“

Чытанье прыказу.

Нядзелі скасаваны. Дзён не памятаем. Жывем толькі паводле датаў. Нашае сьвята—„дзень адпачынку“. Але яго назвалі гэтак ня зусім правільна, бо прынамся палова гэтага дня пасьвячона „сан-абработцы“—санітарным справам. Выносім на падворак нашу маемасьць, праветрываем пасьцелі, мыем нары і падлогі.

Заўтра—гэткі „дзень адпачынку“.

„Сан-абработка“ не вымагае раньняга ўставаньня. Дык думалі, што высьпімся як мае быць.

Неўспадзеўкі—у 5 гадзін раніцы — пачаліся па ўсіх ротях званкі: гэта днявальныя будзілі вязьняў.

— Уставаць! уставаць! Хутчэй! Жыва! Сьпяшайцеся!..

Зьявіўся камандант роты і, прыздобліваючы сваю гутарку лаянкай, падганяў вязьняў:

— Што?! Прасіць вас буду? Выхадзі на паверку!.. Раз-два!..

На паверку?.. Дзеля чаго і чаму гэтак рана? То-ж сяньня—дзень адпачынку. Але пратэставаць у нас моды ня было, і праз некалькі хвілін заспаныя пастаці ў шэрых „бушлатах“ выходзілі з будынку на панадворак.

На плошчы перад б. праабражэнскай цар-

квой пастроілі нас разам з іншымі ротамі чатырохкутнікам.

Па радох пралятаюць шэпты-дагадкі. Дзеля чаго нас у гэту зімовую ночку, гэтак рана — перад сьвітаньнем, пагналі на падворак і пастроілі на сьнягу?

Амністыя!..

Камусьці прыйшла думка, што радыё падало вестку аб шырокай амністыі. Дык сабралі нас тутак, каб прачытаць маніфэст аб амністыі..

Новы кодэкс?

Нехта іншы казаў, што ў Маскве зацьверджаны новы карны кодэкс, паводле якога найвышэйшай карай мае быць пяць гадоў вастрогу. Дык тых, што прасядзелі болей, будуць звальняць..

Ня дзіва, што сэрцы ў нас пачалі крэпка біцца, калі з боку галоўных варот паказаліся пастаці ў даўгіх шынелях... Зара ўсё будзе ведама!

— „Здравствуйте, рабочия роты!“

— „Здра!“ — вырваўся з некалькіх тысячаў грудзей адказ на прывітаньне даўгіх шынеляў.

Пачынаецца чытаньне прыказу. Даўгая літанія імёнаў... Хіба ўжо канец?.. Не! Яшчэ і яшчэ... Чытаючы перавачвае старніцы... Яшчэ далёка да канца... Ізноў і ізноў прозьвішчы... Калі-ж гэта скончыцца?

„Калегія ОГПУ прыгаворам з такога то дня засудзіла:

„Х-а за спробу ўцёкаў,

У-а за спробу ўцёкаў і спробу абязброіць варту,

З-а са сыстэматычную адмову выпаўняць ра-
боту...— і гэтак далей...

на расстрэл.

Прысуд выкананы“.

— — — — —
Закалеўшыя, варочаемся ў свае роты.

— Колькі? — пытаецца нехта.

— Я налічуў 123.

— Не 123, а 121. Ты памыліўся: былі з па-
двойнымі прозьвішчамі.

— Я гэта ведаю.

— Ды якая тут розьніца? Усе роўна...

— А ўсё-ж X-а шкода. Добры быў хлапец!

— Не шкадуў, мо ён сяньня шчасьлівейшы
за нас...

— Аднак-жа, таварышы, гэта страшэнная рэч...

— Што?

— Гэта...

— Больш страшэнна, што мы ўжо гэтак звы-
кліся з усімі! Нішто нас не ўзварушае. Раўнадуш-
на стаялі мы тамака, на плошчы, слухаючы знаё-
мыя прозьвішчы, і нішто нас не ўзварушыла. Ду-
малі толькі аб тым, каб чым хутчэй вярнуцца ў
цёплую камеру—на гэтыя заклопленыя нары...

— Пакінь філэзофію... Дый чаго тут узвару-
шацца? Ці ня ўсё адно?...

— От, лепш скажэце, чый чарод ісьці ў ку-
хню „за кіпятком“?

— Сягоньня ягоны.

— Не, выбачайце, я ўчора хадзіў!

— Не сварыцесья! Супакойцесья! Усьцяж тое самае...

— Глядзі, які далікатны!..

— Заткніце глоткі!

— Сволач!..

Рота варочаецца ў свае камеры. Спаць ужо ня варта. Трэба напіцца варатку.

— Мо хто пазычыць кусок хлеба?

— А калі аддасі?

— Заўтра—з пайка, які дастану...

— Ды ты-ж ужо раз пазычыў у мяне 200 грамаў і не аддаў!

— Брэшаш: аддаў!

— Не аддаў!

— Ціха! не дзярэце горла!

— Заткні сабе вушы, калі ня хочаш слухаць...

Рота варочаецца да нармальнага жыцця.

— — — — —

В я с н а,

Плывуць дні, месяцы, гады. Здавалася бы, што шмат ёсьць перамен: адны паміраюць, другіх расстрэліваюць, іншых па сканчэньні кары ў лягеры вывозяць некуды на выгнаньне—у тундру пячорскую, нарымскі край або ў сібірскую тайгу. Але ўзапраўднасьці — нічога не зьмяняецца: астаецца вечная няволя.

Кожную вясну, калі мора стаіць яшчэ скаванае лёдам, прылятаюць зьвястуны вясны — чайкі і сваім дзікім крыкам напаўняюць паветра. Ко-

жную вясну, калі подмух Гольфштрому пачынае кідаць хвалі марскія на лёд, які залягае навакол нашага вострава, мацней пачынаюць біцца сэрцы людзкія. Але веснавыя надзеі—манлівыя, і новы навігацыйны год ня прыносіць нічога лепшага.

— Чайкі ўжо прыляцелі!..

— Гэта толькі разведка!.. Палятуць назад, як пабачаць, што мора йшчэ скаванае лёдам.

Гэтак сама палятуць і надзеі.

А ўсё-ж надзеі аджываюць кожны год. Без надзеі жыцьцё было-б немагчымае. Кожны мае на нешта надзею, кожны верыць у лепшую будучыню—пасвоему. Аднаму сьніцца амністыя, другі лятуць аб новым кодэксе, іншы прарочыць хуткі ўпадак Саветаў.

— Ня вытрываюць!.. На Украіне — голад... Мой сусед на нарах, украінец, дастаў з хаты пісьмо... Пачынаецца ізноў людаедства... Ня вытрываюць, гэта ўжо апошнія натугі!..

— А ўсё-ж пяцігодка!..

— Што пяцігодка!.. Найдалей праз тры месяцы ўсяму гэтаму прыйдзе канец.

— Даў-бы Бог, каб гэта скончылася праз тры гады... І то было-б добра...

— Але-ж я вам кажу...

— Паночку! толькі ня гэтак голасна!..

— Ніхто ня чуе... То-ж здаровы розум кажа, што даўжэй гэтак быць ня можа... Хутка згэтуль паедзем..

— Ох, пане... ня гэтак голасна...

* * *

У „капцёрцы“ (складзе) ўжо пануе рух. Ведама, як усюды, і тут — чарга людзей. Выдаюць летнія вопракі. Забіраюць ватаваныя порткі ды гэткія-ж курткі і даюць летнія порткі і палатняныя рубахі. Праўда, яшчэ сьцюдзена, яшчэ ад часу да часу сівер ганяе туманы сьнегу па востраве, але прыйшла пара зьмены вопраткі па календару, і гэтак мусіць быць.

У „капцёрцы“ крыкі, спрэчкі, нараканьні.

— Што ты мне даеш нейкія лахманы!

— Ды гэта-ж страшэнна бруднае! Дай мне нешта іншае!

— Мае порткі ня маюць ніводнага гузіка!

— Гэтая рубаха цесная для мяне! Давай другую!

— Бяры, што даюць, і — пайшоў вон!

На востражнай плошчы сустракаюцца нейкія дзэве жанчыны. Твары падмазаныя, вусны памаляваныя кармінам. Адна мае на нагах выкрыўленыя востражныя боты, другая — латаныя зімовыя валенкі, якіх яшчэ не пасьпела здаць у „капцёрку“.

— Ах, які ў вас, панічка, харошы „бушлацік“! Як добра ляжыць на вас! Якім чынам ён гэтак добра падагнаны?

— Ён перароблены.

— Самі перараблялі, сваімі рукамі?

— Не, маю краўчыху. Мая суседка, сьпіць на суседніх нарах.

— А, мушу канешне з ёй пазнаёміцца! Ці шмат бярэ?

— Не, ня шмат. Я абяцала ей чвертку кіляграма цукру, як дастану пасылку ад мужа.

— Ах, запраўды ня дорага. Даражэнькая панячка, пазнаёмце мяне з ёю...

Дзьева падмазаныя жанчыны у вострых вопратках вядуць гутарку, як-быццам дзьева сьвецкія дамы, якія радзяцца, якой краўчысе даць шыць веснавы касцюм...

Праходзе міма нехта ў даўгой шынелі.

— Гэта што за гутаркі! Чаму не на рабоце? Хто звольніў?

„Дамы“ сьпяшаюцца да працы: адна—бульбу перабіраць. другая—у прачкарню.

Рэлігійныя справы.

Да 1928 году на Салоўках былі два памяшчэньні, дзе раз на тыдзень дазвалялі адпраўляць набажэнствы: у вадным—праваслаўным сьвяшчэнікам, у другім—каталіцкім ксяндзом. Гэты нібы то касцёльчык каталіцкі прадстаўляў невялікую будыніну ў лесе, у адлегласьці кілямэтру ад цэнтралі лягеру—Крэмя, і ня мог зьмясьціць усіх жадаўшых памаліцца. Старыя-ж салавецкія цэрквы былі перароблены на вязьніцы. Замест абяцаных школаў—салавецкія вострых казармы, у якіх жыцьцё вучыла нас вялікае праўды, што большавікі ўмеюць абясчэсьціць усё сьвятое. Нават самае слова „таварыш“, якое заклікае да

брацтва і навязвае сардэчныя адносіны паміж людзьмі аднае ідэі, аднае працы, аднае долі, — і яно будзіць сяньня ў кожнага, хто не заражаны камунізмам, прыкрае пачуцьцё агіды: так гэтае пекнае слова апаганена, збэшчана ў вуснах бальшавікоў.

У 1928 годзе набажэнствы былі забаронены. Мала таго: усіх каталіцкіх ксяндзоў і праваслаўных сьвяшчэнікаў перавялі ў 14 карную роту. І гэтага мала: у іх зрабілі вобыск і адабралі маліцвенікі, сьвятыя абразкі, крыжы. Раней папоў і ксяндзоў назначалі на лягчэйшыя работы: за старажоў, кіраўнікоў вастрожнае гаспадаркі, — наагул на такія становішчы, дзе патрэбны былі людзі сумленныя, якім сьмела можна было даверыць лягчэйшую маемасць. Цяпер, сканцэтраваўшы іх у карнай роце, іх выслалі на востраў Анзэр, дзе пасадзілі ў філіі „Галгофа“. Назоў добра адпавядаў іхняй долі. Анзэрская „Галгофа“ была для іх запраўднай галгофай. Тутака прымушалі іх працаваць не па сілам, адначасна зьмяншаючы „паёк“. Тут зьдзекаваліся над імі і наругаліся на ўсе лады.

Толькі ў 1932 годзе „Галгофа“ была зьліквідавана, і ксяндзоў ды папоў парасьцярушывалі па іншых філіях.

* * *

На Салоўках сярод палітычных вязьняў, гэтак-званых контр-рэвалюцыянераў, ёсьць надта вялікі процант людзей веруючых.

Крымінальны элемент — зладзеі, душагубы, бандыты, прастытуткі—блізу ўзе няверуючыя. Іхняя гутарка ўсьцяж перасыпаецца асаблівай маскоўскай лаянкай, у якой зьняважаецца памяць маткі. Кажуць, быццам гэтая лаянка сягае часоў татарскае няволі і была ўжывана наездчыкамі. Тады яна мела прынамся нейкі сэнс, бо, калі не адпавядала запраўднасьці, дык мела на мэце зьняважыць нявольніка. Цяпер гэтая агідная лаянка мае гэтакі агульны і асаблівы характар, што часта два прыцелі, якія доўга ня бачыліся, лаюцца ўзаемна гэтай лаянкай пры спатканьні ад... радасьці, што спаткаліся! Бо ўся справа ў тым, якім тонам гэтая лаянка вымаўляецца: калі з пагрозай, тонам зачэпным — дык гэта зьнявага; калі-ж яе кажуць прыязным тонам ды з мілай усмешкай, яна можа быць выяўленьнем радасьці, зьдзіўленьня, захапленьня.

Рэвалюцыя перарабіла гэту лаянку на агідную абразу Бога. Новая форма яе была вельмі хутка ўсімі прынята і цяперака блізу ня зыходзе з вуснаў савецкага зброду. Сярод гэткага акружэньня, сярод бязбожніцкіх выкрыкаў шапочуць свае малітвы веруючыя вязьні.

* * *

Няраз распытваўся я ў знаёмых ксяндзоў, ці бальшавіцкая процірэлігійная агітацыя шмат паменшыла лічбу веруючых. І заўсёды чуў адказ: у гарадох — сярод моладзі, асабліва мужчынскае, запраўды можна пабачыць уплывы агітацыі. Інакш

—па вёсках. Тамака ня толькі ня зьменшыўся лік веруючых, але наадварот — рэлігійнае перасьледаваньне і тэрор узмоцнілі веру, спарадзілі жаданьне ахвярніцтва і мучаніцтва. Вясковы народ — за нячысьленымі выняткамі—рэлігійны і не паддаецца ані агітацыі, ані тэрору.

„Ўзгадаваньне вязьня“.

Савецкія вастрогі шмат увагі зварачаюць на ўзгадаваньне вязьня. Бо мэтай трыманьня ў вастрозе ў Саветах мае быць ня кара, але—паправа. Галоўную ўвагу зварачаюць на ўзгадываньне „соцыяльна блізкіх“—гэта ёсьць: зладзеяў, душагубаў, бандытаў і да таго падобных крымінальных вязьняў. Бо яны быццам ёсьць ахвяры старога капіталістычнага ладу, і новы сацыялістычны лад стаўляе сабе за заданьне ліквідацыю сумнае спадчыны мінулых часоў. Дзеля ўзгадаваньня служаць: 1) лекцыі „политграмоты“ (палітычнае веды)—нібы свайго роду савецкага катахізму; 2) „узгадаваўчыя“ ўплывы; 3) „сьцен-газэты“, 4) „красныя уголки“ (чырвоныя куточки) і 5) кіна, клюбы, розныя лекцыі, тэатральныя прадстаўленьні і г. д.

„Политграмота“ ўводзіць у здэгенэраваныя мазгаўні крымінальных вязьняў паняцьце а клясовасьці, здабычах рэвалюцыі, дасягненьнях „пяцігодкі“, канстытуцыі савецкага гаспадарства.

За „ўзгадаваўцаў“ („воспитатели“) назначаюцца тыя-ж вязьні, толькі ўжо даволі пазнаўшыя

мудрасьць „политграмоты“, клясавае прыналежнасьць каторых дае паруку, што будуць сумленна выпаўняць свае абавязкі. Гэтыя „ўзгадаваўцы“ глядзяць перад усім за тым, каб іхнія гадунцы былі палітычна лёяльныя, і адначасна выпаўняюць ролю шпігоў у адносінах да сваіх таварышоў.

„Сценгазэта“ займаецца даносамі на пісьме (ананімна). Яе пішуць рукой і налепліваюць пэрыядычна на сьценах. Пішуць тутака аб востражным жыцьці, кляймаць нядбалых у працы і парушаючых востражныя правілы, заахвочваюць да „ударніцтва“ (працы вышэй нормы), падаюць прозьвішчы тых, хто наагул нечым правініўся. Гэтая форма данасіцельства дае шырокае поле да асабістых разраўнаўкаў паміж вязьнямі.

„Красныя уголки“ — гэта як-быццам каплічка бальшавіцкія. Для іх вызначаюць найлепшыя памяшчэньні ў востразе. У куде пастаўлены гіпсавы бюст Леніна на прыбраным чырванью фоне, а калі няма бюсту, дык вешаюць партрэт Леніна. На сьценах — надпісы: „лозунгі“ (клічы). Пасярэдзіне стаіць стол, прыкрыты чырвоным рызманом, а на ім параскіданы савецкія часопісы, якія выпісваюцца прымузова на кошт вязьняў.

Т э а т р.

Мае нарысы былі-б тэндэнцыйнымі, калі-б яны ўспомніў аб даступных салавецкім вязьням культурных забавах. У першы чарод мушу сказаць аб тэатры.

Ясна, што тэатр прадстаўляе найбольш дзеючы спосаб агітацыі. Кожны савецкі фільм, кожная тэатральная п'еса мусіць быць перад усім беззаганнай з ідэалёгічнага гледзішча. Вузкія рамкі бальшавіцкае ідэалёгіі—ясна—адбіваюцца і на тэмах гэтых п'есаў. Тэмамі бываюць найчасьцей: кастрычнікавая рэвалюцыя, хатняя вайна 1917—1919 гадоў, далей—здабычы соцыялістычнага будаўніцтва, далей—шкодніцтва, якое перашкаджае ў гэтых дасягненьнях, урэшце — калектыўная гаспадарка на вёсцы і г. д. І ўсё гэта паўтараецца без канца.

Дык публіка з пачуцьцём палёгкі ўздыхае, калі пабачыць па афішах п'есу з клясычнага рэпэртуару: гэтак усім надакучылі творы „ідэалёгічна вытрыманыя“.

Так было і ў нас на Салоўках.

Салоўкі маюць, як на вастрожных адносіны, зусім не благі тэатр, у якім можа зьмясьціцца больш за 500 душ, з вялікай сцэнай і неабходнай для спэтакляў электрычнай інсталяцыяй. Тэатр зроблены з былай манастырскай „трапезнай“ (сталавай салі) і сумежных памяшчэньняў.

Сярод вязьняў есьць прадстаўнікі ўсіх галінаў сцэнічнага і эстраднага мастацтва: акторы, музыкі, сьпявакі, танцоркі, акрабаты, штукары; есьць гэтак сама маляры-дэкаратары, электратэхнікі, рэквізытары, тэатральныя машыністы—адным словам, увесь артыстычна-тэхнічны пэрсанал, неабходны дзеля тэатру.

Прадстаўленьні адбываліся чатыры разы на тыдзень: першыя два—платныя, другія два—бяс-платныя. Білеты на бясплатныя раздавалі каманданты ротаў або ўзгадаваўцы. Трэба адзначыць, што платныя прадстаўленьні карысталіся большым пасьпехам, чым бясплатныя, а гэта затым, што той, хто купляў білет на платнае, меў права адначасна купіць другі — для знаёмае жанчыны і сядзець падчас спэтаклю побач з ёю. Гэта была адзіная аказія дзеля легальнага спатканьня з жанчынай. На бясплатных-жа спэтаклях жанок і мужчын рассяджвалі асобна: адным вызначалі правы бок, другім—левы.

Салавецкі тэатр быў закладзены ў 1926—27 гадох адным із сасланных актораў. Спачатку ані актораў, ані іншых працаўнікоў тэатру не звальнялі ад цяжкае катаржанае работы. Увечары, пасьля выкананьня „уроку“, вязьні-акторы зьбіраліся ў вызначаным ім дзеля гэтага памяшчэньні і тутак рабілі рэпэтыцыі да познае ночы. Захваленне гэтай працай было вялізарнае. Цяжкое жыцьцё чалавека, замкнёнага у вастрожных мурах, і ў мастацкай працы ён ахвотна шукае прадухі ад кашмараў рэальнага жыцьця... Саматугам — з нейкіх старых мяхоў пашылі касьцюмы. Гэтак сама зрабілі дэкарацыі. Спэтакль удаўся. Думка наладзіць сталы тэатр спадабалася ўладам. Сабралі ўсіх актораў, звольнілі іх ад большае часткі прымусовых работ. Неўзабаве наладзіўся ар-

кестр. У лягеры аказаўся майстар, які ўмеў рабіць духавыя інструманты.

Вось як стварыўся тэатр, каторы пасяля згуртаваў паважныя акторскія сілы, сярод іх—даволі ведамыя імёны, а такжа аматараў, часта адзначаўшыхся запраўдным талентам.

Адведзіны Горкага.

Раз улетку прыехаў на наш востраў Максім Горкі.

Было гэта ў 1928 ці 1929 годзе,—добра ўжо не памятаю. Гады на катарзе гэтка падобныя адзін да аднаго, час плыве гэтак аднолькава, што хронолёгія здарэньняў не трымаецца ў памяці,—астаюцца толькі адны ўражаньні, моцныя, нязьнішчальныя, але ня ўвязаныя ў ходзе часу.

* * *

На прыезд дастойнага госьця ў салавецкім тэатры артыстычнымі сілалі вязьняў падгатаўляўся канцэрт з адборнай праграмай. Артысты мелі „трэму“ (дрыжыкі ад страху). Гадзіна, на якую быў назначаны пачатак канцэрту, мінула, але гасцей у салі яшчэ ня было. Толькі шэрая маса вязьняў запаўняла лаўкі.

Раптам пастаўлены ля дзіркі ў заслоне вартаўнік крыкнуў: „Ідуць! ідуць!“—і за кулісамі ўзнялася гарачка: інспіцыент правяраў, ці ўсе ўчаснікі канцэрту гатовыя, ці ўсе на сваіх мясцох.

Я ўлез на „каласьнікі“ (галерыю навакол сцэны за кулісамі), прытуліўся вокам да дзіры,

прасьвідраванай у драўлянай сьцяне, і з вялікім зацікаўленьнем прыглядаўся да сядзеўшага ў першым радзе лавак — разам з сваім акружэньнем — п. Максіма Горкага. Побач з ім сядзела нейкая маладая жанчына ў мужчынскай вопратцы з цёмнае скуры; далей — агенты ГПУ у даўгіх да пятаў шынелях. Жанчынай была, як мне пасья сказаці, дачка пісьменьніка.

Цікавасьць мая мела падвойную прычыну. Горкага датуль я ніколі ня бачыў. Яшчэ ня зыйшоўшы з школьнае лаўкі, я разам з маімі калегамі зачытываўся творамі маладога тады пісьменьніка, які першы ўвёў у расейскую літаратуру тып „басяка“ — расейскага люмпэнпралетара. Апрача гэтага п. Пешков (праўдзівае прозьвішча Горкага) — ужо не як пісьменьнік, але як чалавек, — меў у нашых вачох асаблівы чар з прычыны сваіх вызваленчых паглядаў, частых канфліктаў з уладамі, нязвычайнае, поўнае ўсялякіх прыгод, бурлівае моладасьці. Сягонья гэты чалавек сядзеў вось тутак, непадалёк ад мяне, — снапы сьвятла з верхняе рампы падалі на салю і добра асьвятлялі гэты старэчы цяпер твар з абвісшымі вусамі. А ў той-жа салі, навакол яго, былі сабраны людзі, для якіх гэтак сама дарагія вызваленчыя ідэалы, якія, як і ён, змагаліся некалі з маскоўскім самаўладзтвам... Гэтыя пастаці ў шэрых, прасякшых ад частае дэзынфэкцыі пахам фармаліну „бушлатах“ — тыя-ж людзі, што калісьці гэтак са-

ма туляліся па царскіх вастрогах і, як Горкі, лятуцелі аб вольнай Расеі.

Твар Горкага выяўляў — страшэнную нуду... Сядзеў ён злёгка згорбіўшыся і бязуважна глядзеў на эстраду, з якое плылі гукі музыкі, песьняў — усяе праграмы, укладзенае на ягоную чэсьць.

А мо' гэта мне толькі здавалася? Мо' аўтар „Буревестника“ шыбаў думкай у мінулым, мо' раўнаваў сябе даўнейшага з сабой цяперашнім? Мо' гэта было выражэньне не нуды, а — суму ашуканых надзеяў, выражэньне болю ад дакораў сумленьня?..

* * *

Якія ўражаньні выклікалі ў Горкага Салоўкі? — гэткае пытаньне задавалі мы сабе. Праўда, самастойна савецкі пісьменьнік ня ступіў тут ніводнага кроку, бо ўсюды пры ім хадзілі агенты ГПУ. Як турысты, адведываючыя СССР, бачаць толькі тое, што ветлівыя гаспадары хочуць ім паказаць, гэтак і Горкага вадзілі толькі туды, дзе ён мог убачыць толькі дадатнія бакі. Ды не! — думалі мы: — чалавек з гэткім багатым жыцьцёвым дасьведчаньнем здолее дагледзіць укрываную праўду, перад праніклівым вокам Горкага праўда не схаваецца...

Якія рэвэляцыі надрукуе Горкі ў газэтах пасьля свайго павароту з Саловак? — пыталіся мы ў сваей наўнасьці..

* * *

На Салавецкім востраве існавала папраўчая калёнія для малалетніх праступнікаў. У асобных бараках гуртавалі моладзь спасярод крыміналістаў. На фоне агульнае пасыўнасьці „ка-эраў“ гэтыя маладыя зладзеі, душагубы, падпальшчыкі, гвалтаўнікі прадстаўлялі яркую пляму сваей юнацкасьцяй, бунтарствам, гуляньнем з небяспекай.

Нажовыя расправы, крадзежы і іншыя злачынствы былі сярод іх бадай штодзеным зьявішчам. Патрымаўшы нейкі час у гэтай салавецкай калёніі, дзе іх стараліся ўзгадаваць на прававерных савецкіх грамадзян, убіваючы ў здэгенэраваныя мазгаўні мудрасьць „политграмоты“, большасьць пасья пасылалі ў калёнію для малалетніх злачынцаў у Балашове, пад Масквой, дзе іх спасобілі на агентаў крымінальнае паліцыі, бо ў гэтай галіне яны маглі быць вельмі карыснымі, дзякуючы сваім старым сувязям у сьвеце злачынцаў.

Ня ведаю, як гэта сталася, але назаўтрае Горкі неяк вызваліўся спад апекі сваіх „гаспадароў“ і сам адзін выбраўся на вандроўку па востраве. Тут прыпілнавані яго гадунцы калёніі, папрасілі ў свой барак і пачалі апавядаць аб біцьці вязняў за невыпаўненьне работы, аб расправаньні зімой, аб працы над сілы, аб благой страве...

Горкі ўважліва слухаў гэтага апавяданьня, не выказваючы аднак свайго пагляду на гэтыя справы.

Ня ведаю, ці і як былі пакараны „калянiсты“

за свой сьмелы паступак. Думаю аднак, што некаторыя з іх цяжка адпакутавалі за сваю адвагу...

Вестка аб гэтай гутарцы шыбка разьняслася па лягеру. Мы былі перакананы, што гэты „дысонанс“ устрымае пярэпісьменьніка ад выпісваньня пахвал савецкай палітыцы.

Сталася інакш. Праз колькі тыдняў прачыталі мы ў савецкай прэсе словы захапленьня Горкага жыцьцём вязьняў у салавецкім лягеры...

А сам ён, пабыўшы пару дзён на салавецкім востраве, вярнуўся на сонечны востраў Капры (у Італіі)..

Злыя языкі кажуць, што, жывучы за межамі савецкага гаспадарства дый маючы адкрыты для сваіх твораў абшырны кніжны рынак у Расеі, ня цяжка захоплівацца савецкім „соцыялістычным будаўніцтвам“... „Контррэвалюцыянеры“ кажуць, што як-ні-як лягчэй дышыцца ў бацькаўшчыне фашызму, дзе прыватныя вільлы не канфіскуюцца, чым у бацькаўшчыне соцыялізму, дзе лішняя раскошай лічыцца — мець два асобныя пакоі...

К і н а.

Апрача тэатру было ў нас кіна—пару разоў на тыдзень. Найцікаўнейшы быў у кіне сэанс у 1928 годзе, калі мы пабачылі на экране — „саміх сябе“.

Памятаю, як рабіліся здымкі да гэтага фільму. Перад нашай ротай быў гародчык, у якім улетку пробавалі расцьвісьці нейкія рахітычныя

кветкі. У гародчыку стаяла драўляная капліца, абрэнная ў чытальню часопісаў. Вось раз — на вялікае нашае здзіўленьне — пачуліся ў гародчыку гукі нашага вастрожнага аркестру. Камандант абходзіў нашыя камеры, выбіраў спасярод нас людзей, вонкава выглядаючых больш прыстойна, і пасылаў у гародчык. Тамака былі расстаўлены сталы, за якімі сядзелі вязьні, іграючы у шахматы ці пераглядаючы часопісы. Нагналі сюды-ж і жанок з „женроты“ і дазволілі ім пабыць разам з мужчынамі. А воддаль стаяў маханік з апаратам і накручваў фільм. Ведама, палажэньне было такое нязвычайнае, што сьмеху й жартам ня было меры, — ну, і фільм удаўся, як мае быць: даў абраз салавецкай радасьці...

Пасьля мы аглядалі свае радасныя твары, бачылі, як ахвоча выходзім на работу, як весела працуем, як адпачываем пасля працы, займаючыся культурнымі гульнямі...

Фільм свайго дапяў: разыйшоўся па СССР. Маці мая пісала з Менску: „Я бачыла ў кіне вашае жыцьцё на Салоўках. Значна супакоілася. Бачу, што там ня гэтак блага, як я думала...“

Я, пэўне-ж, адказаў ёй, што мне вельмі добра, бо інакш цэнзура ня пусьціла-бы пісьма.

Б і б л і я т э к а.

Вялікую асалоду ў жыцьці дае бібліятэка. Бібліятэка на Салоўках была вельмі багатая: былі ў нас кнігі блізу ў-ва ўсіх эурапейскіх мовах. Калі

спасярод расейскіх кніг западозраныя з ідэолёгічнага гледзішча творы былі ад часу да часу забіраны, дык кніг у чужых мовах ніхто не правяраў. Вось і сустрэкаліся тут гэтка дзівосы: сярод французскіх кніг я знайшоў нейкую старую дыдактычную аповесць для дзяцей, у якой была праведзена гэтка думка: памятайце, дзеткі, што сумленныя людзі бываюць ня толькі сярод маркізаў: здараецца часамі, што сумленнымі бываюць і людзі бедныя...

Музей.

Быў у нас і салавецкі музей, які складаўся з трох аддзелаў: аддзел прыродазнаўчы, у якім былі сабраны мёртвыя экспанаты салавецкае флёры і фаўны; аддзел прамысловасці—з выстаўленымі ў ім узорами вырабаў тутэйшага промыслу й рамясла (гарбарні, сьлесарні, ганчарні, сталярні і г. д.), аддзел гістарычны, дзе сабраны іконы, узятыя з цэркваў, некаторыя з іх вялікае мастацкае вартасці, тонкае работы крыжы рознага кшталту і і вагі, зялезныя ланцугі з крыжом на канцы (верыгі) якія насілі праваслаўныя манахі дзеля пакуты цела, і іншыя памяткі з старога манастыра. Але найбольш прыцягвалі да сябе ўвагу старыя рэліквіі—„моці“ сьвятых Засімы і Савація, закладчыкаў салавецкага манастыра, замкнёныя ў шкляных скрынях.

Аглядаць музей дазвалялася толькі групамі пад кіраўніцтвам узгадаваўцы або каманданта ро-

ты. Тлумаэчньні даваў спэцыяльна вызначаны музэйны праваднік. Гістарычны аддзел паказвалі вельмі павярхоўна, насьпех, а тлумаэчньні даваліся ў духу процірэлігійным.

Нейкі час я выпаўняў абавязкі музэйнага сторожа. Мае абавязкі былі нязложныя: я прахаджваўся па музэйных калідорах, а часамі выстаіваў пад дзьвярыма, пілнуючы, каб „соцыяльна блізкія“ не павыкрадывалі экспанатаў.

Бадай што-дня, калі я выходзіў на музэйны ганачак, падходзіў да мяне пакорна нейкі селянін спад Тулы, сярэдняга веку, і прасіў дазволу памаліцца. Я ўважліва разглядўся ў-ва ўсе бакі і, пераканаўшыся, што ніхто ня бачыць майго службовага праступку, вёў селяніна ў гістарычны аддзел. Тут—паводле праваслаўнага звычаю — ён, жагнаючыся, нізка кланяўся на ўсе чатыры куты пакою, а пасля падыходзіў да трунаў сьвятых і адбіваў паклоны.

Па твару ў яго плылі сьлёзы...

У 1933 годзе ў музэі была праведзена рэарганізацыя. Гістарычны аддзел быў для публікі зачынены.

С п о р т.

У савецкіх лягерах вялікая ўвага зварачаецца на фізычныя практыкаваньні. На Салоўках была адуманая спартовая плошча, дзе ўлетку адбываліся розныя гульні, а зімой была зроблена коўзанка; апрача таго зімой езьдзілі на лыжах і на

саначках. Гожа адзначыць, што ўсе гэтыя віды спорту былі даступныя для ўсіх, а патрэбныя прылады, як лыжы і г. д., былі казённымя.

Падзел вязняў.

Адміністрацыя дзеліць вязняў на дзве катэгорыі: „казраў“ і „соцыяльна-блізкіх“. Два розныя сьветы, дзве псыхікі, дзве этыкі.

Крымінальныя вязні, якіх я меў няпрыемнасць пазнаць падчас прымусовае вандроўкі па розных вастрогах, самі дзеляць чалавецтва на дзве выразна адрозніваючыся часьці: „мы“ і „яны“. „Мы“ — гэта ўсе тыя, хто жыве ў нязгодзе з правам, гэта — зладзеі, бандыты, ашуканцы і г. д., паразіты на целе грамадзянства; „яны“ — гэта так-званыя „фраеры“, той мурашнік людзкі, які творыць пэўныя вартасьці, які працуе, піша кодэксы, мае ў сваіх руках органы бясьпечнасьці і г. д.

Першыя — гэта выбранцы лёсу, род надлюдзкі, якому ўсё дазволена; другія — ілоты, няздольныя „да нічога лепшага“. Першых абязывае пасярод „сваіх“ свая ўласная этыка, якая не абыймае „фраераў“. Доўг часьці пры гульні ў карты „свайму“ мусіць быць выплачаны ў 24 гадзіны; дадзенае „свайму“ слова мусіць быць датрымана. Наадворт, у адносінах да „фраера“ далускаецца ўсякае круцельства. Калі падчас гульні ў карты (а ўсе крыміналісты з захапленьнем іграюць у карты) некаму з іх сяньня не

шанцуе і няма ўжо грошы, каб іграць далей, дык ён будзе іграць на порткі ці боты .. таго „фраера“, што сьпіць тут-жа на нарах, а калі прайграе, дык „сумленна“ ўкрадзе праіганую чужую рэч і аддасць выйграўшаму. Калі ж няма пад рукой „фраера“, ён гатоў іграць на палец ад сваей рукі і ў выпадку пройгрышу без ваганьня адсячэ яго сякерай, каб кінуць яго шчасьліваму іграку. Мне ведамы гэтакі выпадак. Кыміналіст І. К. прайграў сваю палюбоўніцу, якая была ўцяжку. Нібы то дзеля пагулянкі завёў яе ў лес, дзе ў умоўленым месцы чакалі шэсьць учорашніх ігракоў, і тамака ўсе яны пачародзе згвалтавалі дзяўчыну (Салоўкі, 1928 г.). Доўг чэсьці быў сплочаны, як належа, у 24 гадзіны! Магчыма, што няўдалы ігрок ня быў пазбаўлены пэўнага сантымэнта да сваей прыцелькі, але — доўг перад усім! А дзяўчына, баючыся помсты, маўчала, не адважаючыся пажаліцца адміністрацыі ..

Абакрасьці „свэйго“ — ня можна; украсьці ў „фраера“ апошнюю кашулю — учынак зухаваты.

Гэтак сьвет злачынцаў прызнае дзьве этыкі: адну ў узаемных адносінах сярод „сваіх“, другую а мо' лепш — ніякае, калі справа датычыць „фраераў“.

Дык узаемныя адносіны паміж „каэрамі“ і „соцыяльна блізкімі“ заўсёды былі варожыя. „Соцыяльна блізкія“ абкрадалі каэраў“, а тыя, займаючы ў лягеры вышэйшыя становішчы, імсьціліся за гэта над „соцыяльна блізкімі“.

Дзеля ілюстрацыі адносінаў раскажу аб адным факце, які здарыўся ў 1928 годзе.

Голыя.. ў сьнежні!

У вольныя ад прадстаўленьяў дні тэатральнае фойе было месцам зборак для прыбываючых з філіяў партыяў вязьняў. Вязьняў тут усьцяж перакідалі з аднаго месца ў другое. Усьцяж — у меры запатрабаваньня на рабочыя рукі — перавозілі транспарты работнікаў-катаржан з аднае філіі ў другую.

Было гэта ў сьнежні 1928 году. Мора йшчэ не замерзла, але ўжо густа пакрылася крыгамі. Ждалі прывозу партыі вязьняў з суседняга вострава Анзэра.

Я сядзеў у тэатральнай канцылярыі, перапісываючы ролі. За другім сталом сядзела жанчына — колішняя генаральша, а цяпер — як і мы ўсе — у катаржнай вопратцы: яна спаўняла абавязкі касіршы ў тэатры.

На лесьвіцы пачуўся рух. Мая таварышка, кіраваная жаночай цікавасьцяй, кінулася да дзьвярэй, каб паўзірацца на прывезеную з Анзэра партыю, а я спакойна скручываў папяроску з махоркі, зусім ня квапячыся аглядаць абраз шмат разоў ужо бачаны: ідуць гаротнікі на новую работу, скуль ня ўсе вернуцца... Мо й мяне заўтра пагоняць у лес пілаваць дровы. Праўда, цяпер я быў акторм, меў „блат“, што ў салавецкай гутарцы значыць упрывілеяванае становішча, — жыў з ка-

легамі ў цёплай манастырскай цэлі; але заўтра мог ізноў апынуцца ў сцюдзёным бараку недзе сярод карэльскіх лясоў...

Раптам былая генаральша ўскочыла назад у канцылярыю:

— Паночку! Голыя. . Голыя людзі!

Я выглянуў за дзьверы: адзін за адным па тэатральных усходах ішлі, кіруючыся да фойе, людзі... голыя! Зусім голыя. Чорнаскурныя грамадзяне падзваротнікавых краін носяць на бёдрах вязьмо, а пазбаўленыя ўсіх грамадзкіх правоў салавецкія вязьні ішлі, ляскаючы зубамі і дрыжучы ад холаду, абсалютна галышом. Некаторыя з іх мелі ў руках увязаныя на шнурку свае „рэчы“: пустую бляшанку ад кансэрваў, якая служыла ім адначасна за кубак, міску і лыжку... Іншае маемасьці ня мелі.

Я глядеў з жахам, ня веручы сваім вачам. Гэта-ж дзеялася не пад роўнікам, а на Белым моры, пад 65 градусам геаграфічнае шырыні, у адлежнасьці толькі 200 кілямэтраў ад палярнае краіны — і датаго-ж у сьнежні!..

— Які жах! Які жах! — выкрыківала пафранцуску экс-генаральша, заламываючы рукі.

Сярод галышоў былі пастаці з накіненымі на плечы мяшкамі ды рознымі лахманамі, каторыя хіба-ж мала грэлі іх намерзлыя целы. На 200 вязьняў гэтае партыі я налічыў 32 галышоў. Рэшта мела нейкія лахмоцьці. І гэтыя людзі пераплылі 5 кілямэтраў на лодках па моры —

з вострава Анзэра на Салоўкі, а пасья ад прыстані „Пэрт“ ішлі пехатой 8 кілямэтраў да Крэмя, дзе ў мурах былага манастыра знаходзіцца наш тэатр.

Прызнаюся, што зьявішча гэтае было для мяне гэтак неспадзяванае, гэтулькі страшнейшае за ўсе жахі, бачыць якія я быў прыгатаваны, што я ня мог нават абурацца. Я стаяў аслупянеўшы, гледзючы на гэту дзіўную працэсію, заінсцэнізаваную хіба самім чартом у мамэнт зласьлівага настрою ..

Хутка гэтае нязвычайнае здарэньне было выясьнена.

Партыя складалася пераважна з „шпаны“, значыць—дробных зладзеяў. Калі іх пасадзілі на востраве Анзэры і далі казённую вопратку, яны лёгкамысна папраігрывалі ў карты свае ўласныя вопраткі, відаць, не спадзяючыся, каб маглі ім яшчэ прыпатрэбіцца. Вось-жа, як прыйшоў загад прыслаць партыю на Салоўкі, адміністрацыя Анзэра, якая пры адсылцы вязьняў у іншую філію мусіла здымаць дадзеныя вязьням казённыя рэчы, каб у кожны мамэнт паказаць давераную ёй казённую маемасьць, — загадала ім распрануцца і... пусьціла ў дарогу галышом.

Трэба адзначыць, што цяпер падобны факт ня мог бы стацца. Гэта дзеялася ў тым часе, калі „шпана“ была ў пагардзе, калі яе пасылалі на найцяжэйшыя работы, білі, усяляк зьдзекаваліся над ёй і наагул стараліся вынішчыць яе.

Цяпер адносіны — зусім іншыя. Цяпер „шпана“ ў канцэтрацыйных лягерах разглядаецца, як сумная „спадчына старога капіталістычнага ладу“. Савецкая палітыка цяпер імкнецца да таго, каб зладзеяў узгадоўваць і перарабляць на прававерных савецкіх грамадзян. Ці гэта ўдаецца — гэта іншая справа. Цяпер зладзеі і бандыты займаюць у канцэтрацыйных лягерах упрывілеяванае становішча, а калі ўмеюць пісаць, дык іх назначаюць за камандантаў рот, за кіраўнікоў гаспадаркі. Да палітычных-жа вязняў, ці гэтак-званых „каэраў“, адносяцца недаверчыва і стаўляюць іх на апошнім месцы. Цяпер гэтка паход голае зладзейскае банды ў сьнежні быў-бы немагчымы, з „каэрамі“ ж гэта не магло-б здарыцца дзеля таго, што тыя сваіх вопратак у карты не праігрываюць.

Спасярод прывезеных з вострава Анзэра галышоў некалькі ў тую-ж ноч памерла ў тэатральным фойе. Рэшта — яшчэ жывая, але ў безнадзейным стане, — была назаўтрае адаслана ў бальніцу.

К р а д з е ж ы.

Адначасна з пераменаў курсу лягернае палітыкі ў кірунку ўпрывілеяваньня крымінальнага элементу пачала непамерна разрастацца лічба крадзежаў. Праўда, і раней выпадкі крадзежаў у лягеры здараліся даволі часта, але цяпер дык пачалася запраўдная пошасьць. Выходзячы на работу, мы зачынялі камеры на ключ; на калідоры дыжу-

рыў „днявальны“. Аднак, зладзеі пралазілі ў нашае жыльё праз вакно ці то па драбіне, ці — па прыстаўленых дошках. У „калейцы“ да кухні, у тэатры—усюды, дзе быў натоўп, зладзеі-фахоўцы ачышчалі кішані неасьцярожных „фраераў“. У вязьня, які варочаўся ў сваю роту з толькі-што атрыманай пасылкай з прадуктамі, пасылку вырывалі з рук. Недзе воддаль бандыты проста хапалі сваю ахвяру за горла і рабавалі ўсё, што было ў кішанях. Кралі ўсё: грошы, тытун, вопраткі, бялізну, а галоўнае — спажывуныя прадукты.

Злоўленых на месцы крадзежы каралі ня больш, як двухтыднёвым арыштам.

Пасьля выявілася, што начальнік салавецкага лягеру, Мордвінов, разам з некалькімі працаўнікамі аслаўленага ІСО быў у хаўрусе з зладзеямі. Зладзеі свабодна кралі і за пабляжку з боку адміністрацыі дзяліліся з апошняй сваёй здабычай...

Ізноў, быццам гром з яснага неба, звалілася камісія з Масквы. Ізноў некалькі асоб расстралялі. Мордвінов, як і ягоны папярэднік Зарін, павандраваў на 10 гадоў у канцэнтрацыйны лагер. Аднак, крадзежы ня спыніліся. Зладзеям патрэбны грошы на гарэлку, а матросы, якія патайна прывозяць манапольку на Салоўкі, рызыкуючы канфіскатай катрабанды і карай, за кожную бутэльку бяруць бадай у дзесяць разоў даражэй, чым самі плацяць! Патрэбны грошы і на гульню ў карты. Урэшце — і голад трэба-ж неяк заспакоіць...

А голад з кожным годам дакучаў усё больш і больш. Калі ў першыя гады маеі бытнасьці на Салоўках нас кармілі сачэўкай, грэчанай кашай, бульбай, а часам і на мясе зупу варылі, дык цяпер бульбу бачылі мы вельмі рэдка, аб гароху, грэчцы ды сачэўцы даўно забыліся, і асталася адно толькі салёная рыба „тарань“, якой кармілі нас і на сьнеданьне, і на абед. З гэнае рыбы варылі поліўку, крыху запраўленую прасянымі крупамі ці салёнымі паміродамі, вельмі рэдка — бульбай.

Адны кралі, каб мець на гарэлку і карты, другія — каб не памерці ад зьянасіленьня. Хто ня краў, вышуківаў на сьметніках галоўкі ад селядцоў, косьці ад „тарані“ дый гатаваў сабе іх з вадой, дадаючы крапівы. Ня дзіва, што беспасрэдна пасья зьліквідаваньня плямістага тыфусу пачалася новая эпідэмія — тыфусу брушнога і дызэнтэрыі (кываўкі), а адначасна сярод моладзі зьбіралі свае жніво сухоты, пашыралася цынга і скульлё. Каты ў лягеры счэзьлі: іх паелі. Калі захудалая сучка, якая бадзялася па лягеры, шукаючы, як і вязьні, пажывы на сьмятніках, прывяла раз шчанят, дык і тыя ўсе ураз-жа апынуліся ў кацялках згаладалых вязьняў.

У лягерных спажывецкіх крамах рэдка бываюць спажывуныя прадукты. Часамі разыйдзеца вестка, што прывезьлі ў крамку бочку нейкае скісшае мармаляды. Ураз-жа перад крамкай зьбіраецца „калейка“, і ўсё мігам распрадаецца. Часамі зьявіцца бочка падгнілых селядцоў, і яны ўраз

жа знаходзяць ахвотнікаў. Але хлеб выдаецца толькі паводле нормы, і ў вольнай прадажы яго няма.

Таварамі, якіх заўсёды можна дастаць у крамцы, колькі хочаш, есьць: парашок да зубоў, памада да вуснаў, пудра, кармін і іншыя падобныя касмэтыкі. І яны маюць даволі набыўцаў: гэта — жанчыны, якія малююцца, каб сябе прыхарошыць...

Цікаўна выглядае гэткая „какетка“ ў выкрыўленых войлачных ботах, у шэрым вастрожным кафтане, з загрубелымі ад цяжкой работы рукамі і — з памаляванымі начырвона вуснамі, з вачыма падведзенымі чорным алоўкам...

Прадаваць „одэколонь“ забаранялі, бо гэты прадукт, таньнейшы за кантрабандную манапольку, якую прывозілі матросы, замяняў вязьням гарэлку.

К Е М Ь.

На Вэгеракшы.

Раз—у асеньні вечар, калі я ўжо рыхтаваўся легчы спаць, — у маю камеру шпарка ўвайшоў камандант:

— Зьбірай свае манаткі! Хутчэй!

Я аслупеў. Куды?

Мяне павялі на прыстань. Пасадзілі на параход. Павезьлі—на зямлю.

Пасьля шасьцігадовага пабыту ў востросе мяне ўжо ня лічылі небясьпечным вязьнем, які захацеў-бы ўцячы, дык прызналі магчымым перавезьці на зямлю. З вострава ўцячы немагчыма, а на зямлі бывалі здарэньні ўдачных уцёкаў.

Прывезьлі мяне ў Кемь, малое мястэчка—за 10 кілямэтраў ад узьбярэжжа Беллага мора. За мястэчкам стаяць драўляныя баракі, абведзеныя калючым дротам. Тут жывуць вязьні. Гэтае выклітае месца мае назоў „Вэгеракша“, што ў карэльскай мове значыць: шлях ведзьмаў.

Частка прадпрыемстваў, у якіх працуюць вязьні, стаіць тут-жа, ў драцяной агарожы. Тутака ёсьць: электроўня, друкарня, гарбарня, фабрыка цацак; за агарожай ёсьць: сталярня, швальня і канцылярыі, якія абслугоўваюць салавецкія лягеры.

Вязьні, што працуюць за драцяной агарожай, дастаюць пропускі на права хадзіць да мястэчка.

Аднак, тамака з стальмі жыхарамі ніякіх зносінаў ня маюць, бо гэта магло-б мець прыкрыя для адных і для другіх вынікі.

У некалькіх крамках, якія ёсць у мястэчку, гэтак сама няма еміны, як у крамках лягерных. На тутэйшым торжышчы можна дастаць толькі два прадукты: малако — па тры рублі бутэлька (паўлітровая) ды часамі—чорны хлеб па 6—8 рублёў за кіляграм.

Кормяць вязьняў на „Вэгеракшы“ зусім так сама, як і на Салоўках: даюць салёную рыбу ды поліўку з рыбы. Дык згаладалыя людзі цягаюцца па беразе ракі, шукаючы адпадкаў еміны, бо ўсякія адпадкі і сьмяцьцё скідаюць тутака на бераг ракі.

Варункі жыльля тут шмат горшыя, чым на Салоўках. Вязьні жывуць у драўляных бараках, поўных клапаў, на двух-паверхавых нарах. Няма й гутаркі аб тым, каб чалавек меў хоць нейкую полачку над галавой—дзеля асабістага карыстаньня: гэтак тут цесна. Тыя, што памяшчаюцца на ісподніх нарах, трымаюць свае рэчы, судзьдзё і прадукты — у скрыначках пад нарамі, а хто на верхніх, той мусіць трымаць усё дабро ўгаловах.

Крадуць так сама часта, як і на Салоўках.

Наганяюць да працы паводле пануючае ў СССР сыстэмы „ударніцтва і спаборніцтва“. Усе залічаюць сябе да „ударнікаў“, усе стараюцца апырацца другіх у выкананьні работы вышэй нормы, бо інакш не атрымаюць права купляць

прадукты, якія ад часу да часу зьяўляюцца ў крамках.

Газэта і радыё.

Што другі дзень выходзіць тутака друкаваная газэта „Трудовой Путь“, рэдагаваная і складаная вязьнямі. Газэта ўсьцяж заклікае да павялічэньня выдайнасьці працы і кляймоць усякія правіннасьці вязьняў.

У кожнай роце і ў кожным прадпрыемстве ёсьць радыё — галосьнік, злучаны з цэнтральнай станцыяй на Вэгеракшы.

У працягу ўсяго дня чуюм заахвочваньне да наслядаваньня найлепшых ударніцкіх брыгадаў і словы асуджэньня ды пагрозы адказнасьцяй для тых, хто не спраўляецца з сваёй рабочай нормай, — а ў вечары злучаюць нас з Масквой, скуль чуюм лекцыі, бягучыя весткі (і там усё ў ударніцкіх тэмпах), канцэрты, опэру. У самую поўнач (паводле заходня-эўрапэйскага часу — у 10 гадзін вечара) чуюцца нязьменна гукі савецкага гімну (інтэрнацыяналу), і пасля да 2-ога гадзіны ўначы злучаюць нас з сталіцамі эўрапэйскіх гаспадарстваў. Слухалі мы часта Бэрлін, Вэну, Прагу, Варшаву.

Пасьля ўсіх гэтых няўстанных гутарак аб „ударніцтве“ і „спаборніцтве“ дзіўнае ўражаньне робяць гукі фокстроту, якія плывуць да нас з нейкае эўрапэйскае кавярні. У пярэрвах чуваць бразганьне пасуды, гул галасоў людзкіх... Галодны, у

лахманох вязень слухае гэтых гукаў і лятуціць аб сытым жыцьці, жыцьці ў чыстасьці, — не аб канфорце, але аб найбольш элемантарных абставінах запраўды людзкага жыцьця. Усё гэта—такое далёкае, недасяжнае.. Наплываюць наўныя думкі аб чыстым каўнерыку, аб эўрапэйскай вопратцы, аб шыкарных жанчынах, аб залітай сьвятлом салі, аб красках... Наплываюць думкі аб усім, што чалавек утраціў назаўсёды. Гэта-ж—ня сон! Там, недзе далёка, за колькі тысяч кілямэтраў, людзі жывуць інакш... Там, недзе, у „капіталістычных“ краінах людзі не паміраюць ад голаду, незнаёмыя з ГПУ...

Гэткім шляхам імкнучца думкі вязьня пад гукі фокстроту, пачутага праз радыё з эўрапэйскае кавярні...

Стаіць вязень, абапершыся аб сьцяну, і слухае. Закруцілася сьвяза ў воку. Добра, што ніхто ня бачыць: таварышы сьпяць. Ён лятуціць... А клалы пачулі пажыву... шывка паўзуць па сьцяне да прытуліўшагася да яе лятуценьніка... Лезуць за каўнер і—варочаюць яго да запраўднасьці...

Трэба бараніцца ад клапаў... Дый спаць ужо пара. Дай Бог, каб сон быў без кашмараў! Заўтра рана трэба падыймацца на работу...

А стуль—здалёк, праз тысячы кілямэтраў, радыёвыя хвалі нясуць гукі музыкі, калышуць да сну...

У і з а л я т а р ы .

13-га ліпня 1933 году, калі я ў сваіх казармах еў атрыманую на абед поліўку з „тарані“,

прыбег, запыхаючыся, пасланец ад ІСО, кліучы мяне чым хутчэй з сабою:

— Хутка! Разам з рэчамі—марш у ІСО!

Я ажно зьблеў ад жаху. У чым справа? Ніякае віны я не пачуваў за сабою. — Ах, праўда! Я прыпомніў, што колькі дзён назад у мяне ўкралі пропуск на права выхадзіць за калючыя дроты. Той, у каго кралі гэткага роду дакумант, адказваў звычайна двухтыднёвым арыштам. Але гэта не датычыла ІСО. Дык калі клічуць мяне да гэтае установы, значыць, што справа шмат паважнейшая...

Аднак, на разважаньні часу ня было. Хуценька зьвязаў я свой клунак, ускінуў на плечы дый пайшоў за маім правадніком. З ІСО, нічога мне ня кажучы аб прычыне майго арышту, павялі мяне ў ізалятар.

Пасадзілі мяне ў малой камеры—разам з былым дазорцай, які чакаў прыгавору за тое, што ўдарыў прыкладом зладзея, якога вёў у вастрог. Цяпер за гэкія паступкі сурова караюць, і мой прыпадковы таварыш быў вельмі занепакоены сваім лёсам. Гэта быў малады вясковы хлапец, якога выслалі на пяць гадоў у лягер за неаплату падатку збожжам.

Пачалося ўжо кароткае паўночнае лета. Было вельмі цёпла, а ў нашай камеры, у якой адчынялася толькі малая фортачка, было нават гарача і душна.

Няпэўнвсьць майго палажэньня, нястача ты-

туну (у ізалятары вастрожныя правілы забараняюць курыць), пануры таварыш, душнае паветра—усё гэта выклікала ў мяне вельмі сумны настрой.

Бо-ж чорт яго ведае, што тут сталася! За ўвесь час бытнасьці маея на Салоўках мяне ні разу не садзілі ў ізалятары, і толькі цяпер, у сёмым годзе адбываньня кары, доля судзіла мне і з ім пазнаёміцца! Мусіць нейкае непаразуменьне! А мо' нейкі „сексот“ дзеля помсты зрабіў на мяне фальшывы данос? А мо' я калі сказаў нешта неасьцярожна, і гэта дайшло да ведама ўлады? Часу на разважаньні было ў мяне даволі, і ў маея галаве мятусіліся самыя разнародныя дагадкі, быццам стая вераб'ёў, злоўленых у клетку.

Ах, гэтая няпэўнасьць!.. Як яна мучыць!

У д а р о з е.

Праз два дні мяне вывелі з ізалятара, далі 7 салёных рыбаў і 1½ кіляграма хлеба, пасадзілі з двума канвойнымі жаўнерамі на воз, і мы паехалі на чыгункавую станцыю. Куды едзем, я ня ведаў. Адзін з жаўнераў сказаў, што ў Маскву; другі нешта буркнуў пра Ленінград. Гэта—сыстэма: не казаць вязьню праўды. Мая трывога ўсцяж узрастала, тым больш, што канвой (пэўне, згодна з дадзенай яму інструкцыяй) пільна сачыў за мной. Мне забаранялі ўставаць з лаўкі, выглядаць праз вакно. Кожны мой рух на лаўцы выклікаў неспакойны, пільны пагляд канвою.

У выніку разважаньняў я дайшоў да перака-

наньня, што калі, у працягу блізу сямігоднае быт-насьці маеі у няволі, ані голад, ані тыфус, цынга ды іншыя хваробы ня здолелі зьнішчыць мяне фізычна, дык пастаноўлена зрабіць мне новую справу і—у найлепшым выпадку — даць яшчэ 10 гадоў лягеру... Але якую справу? У чым мяне абвінавачваюць?

Прыехалі ў Ленінград. На вагзале вялізарны натоўп. Я сядзеў тут пад наглядом аднаго жаўнера, бо другі некуды пайшоў—выпаўніць нейкія фармальнасьці. Цяпер я ўжо ведаў напэўна, што едзем у Маскву. Ад часу да часу зварачаўся да мяне нехта з таўпы, пытаючыся, калі йдзе нейкі поезд, што рабіла вялікі клопат майму канвою, бо як вязень, я ня меў права гутарыць з публікай.

Адзначаю, што сваім вонкавым выглядам, у катаржнай вопратцы, я мала адрожніваўся ад гэтае бедна апанутае таўпы. Людзі думалі, што і я — такі-ж падарожны, толькі еду ў кампаніі з жаўнерам, і ніхто не дагадваўся, што перад ім—салавецкі вязень. А быў я адзеты так, што ў нас на Беларусі й дзяды лепш апранаюцца... З гэтага можна судзіць аб агульным вонкавым выглядзе публікі ў колішняй сталіцы Расеі.

Заняўшы месцы ў іншым поездзе, паехалі мы ўрэшце на Маскву.

М А С К В А.

Б у т ы р к і.

17-га ліпня былі мы ўжо на месцы. Доўга чакалі на вагзале, пакуль прыйшло аўта ГПУ — карэтка бяз вакон з закратаванымі дзвьярыма, у востражнай гутарцы называная „чэрны ворон“.

Была ўжо ноч, калі мы, спыніліся перад нейкай панурай брамай. Мае рэчы забралі, выдаўшы квіток, пасья павялі ў лазню і ўрэшце пусьцілі ў камеру, дзе на двух радок нараў спалі ўжо каля 40 асоб. Калі зьякнуў ключ у замку, некалькі пастацяў паднялося на сваіх пасьцелях, пачало да мяне прыглядацца і ўрэшце распытывацца, хто я.

Мая заява, што я прыехаў з Салавецкага лягеру, выклікала сэнсацыю. Пачалі закідваць мяне пытаньнямі. Бо большасьць—гэта былі кандыдаты на высылку ў канцэнтрацыйныя лягеры.

— Таварышы, — запытаўся і я, — дзе мы? На Лубянцы?

— У Бутырках, — быў адказ.

Я ўздыхнуў лягчэй. Бо дагэтуль быў перакананы, што папаў на страшную Лубянку № 2, што сяджу ў востросе ГПУ. Хаця і Бутыркі гэтак сама падлягаюць ГПУ, мне яны, нет ведама чаму, не выдаваліся гэтакімі грознымі.

Я спадзяваўся, што справа мая праз дзень-

два выясніцца. Аднак, ішлі дні, ішлі тыдні, лета ўжо мінула, пачыналася восень, а я ўсё сядзеў у тэй-жа камеры, ня ведаючы, колькі часу патрывае мая бытнасьць у Бутырках.

Была гэта камера „перасыльная“, значыць прызначаная для вязьняў, якіх садзяць сюды тым-часова і адсылаюць далей. Сюды прыходзілі вязьні з сьледчых калідораў, і тут-жа ім абвешчалі прыгавор: пераважна ссылка ў канцэнтрацыйныя лягеры на розны час.

Пераважалі сярод гэтых гаротнікаў сяляне, якія паўцякалі з далёкага выгнаньня, куды іх высылалі, ях „кулакоў“, цэлымі сем'ямі.

Жылі людзі недзе сярод пячорскае тундры ў драўляных бараках і кожны дзень удосьвіткі выходзілі на прымусовую работу ў лес. Дзеці, старыя, мужчыны, жанчыны—усе разам, сям'я пры сям'і, на супольных нарах. Тут-жа, у гэтым сьцюдзёным, цёмным і брудным бараку, адны паміраюць, другія—родзяцца.

Саромлівасьць у гэтых абставінах занікае. Жывуць, як першабытныя людзі. Паміраюць ад цынгі, сухотаў, дызэнтэрыі, а найбольш—ад плямістага тыфусу. Паміраюць такжа ад зьнясіленьня, ад голаду. Плата за работу выдаецца ім у натуры, але норма працы такая вялікая, што выпаўніць яе, асабліва для чалавека слаба кормленага, вельмі цяжка, — дык работнік... не атрылівае поўнае порцыі хлеба, а гэтулькі, як старыя і дзеці: 200 грамаў.

Згодна з лёзунгам; „общественное питание есть путь к социализму“, ніхто сябе асобна стравы не гатуе, дый, папраўдзе, няма чаго гатаваць! На гэта ёсьць агульныя кухні. А гэныя кухні выдаюць на абед міску салёнае поліўкі ды часамі салёную рыбу.

Дык ссыльныя лепш хочуць жыць у вастрозе, у канцэнтрацыйным лягеры, дзе работа лягчэйшая і порцыя хлеба сталая, чым на гэткай „волі“. Ад такога жыцця масова ўцякаюць. Неяк пашэнціла ім дабрацца да Масквы—ці то пехатой, ці „зайцам“—у таварных вагонах; але ў Маскве на вагале рупнае вока агентаў ГПУ выкрыла іх і аддала ў рукі сьледчых уладаў. За ўцёкі чакала іх кара трох гадоў у канцэнтрацыйным лягеры.

У Бутырках я бачыў многа гэтых зьнясіленых сялян—пераважна украінскіх, бо Украіна дае найвялікшы процант ссыльных пасяленцаў у паўночных тундрах. Бачыў, як яны, пасья галадухі прагавіта глыталі вастрожны „паёк“ хлеба (400 гр.) і, ня могучы заспакоіць ім — пасья даўгага „посту“—пачуцьця голаду, вышуківалі ў ваколіцах „парашы“ лупіны ад гуркоў ды іншыя адпадкі, выкіданыя тымі, хто атрымліваў ежу ад сваіх з места.

Вастрожныя таварышы тут часта зьмяняліся. Бадай што-тыдзень, звычайна ўначы, дзьверы камеры з трэскам расчыняліся, і надзірацелі выклікалі вязьняў, прызначаных на этап. У агульнай цішыні чулася чытанае прозьвішча, і ўласьнік яго

мусіў адказаць, называючы сваё і бацькава імя. Пасьля хутка складаў свае манаткі і ўжо быў гатоў у дарогу у страшное заўтра. якое чакала на яго недзе ў няведаных краінах. Толькі вывёўшы з камеры і сабраўшы ўсіх разам абвясчалі ім, у які лягер яны паедуць.

Пасьля гэткага працярэбленьня нашае камеры, яна ў працягу тыдня ізноў запаўнялася. Бадай кожны дзень пушчалі сюды ўсё новых і новых вязьняў. Ведама, кожнага новага таварыша акружалі і распытываліся: хто ён, скуль, за што? Заспакоіўшы сваю цікавасьць, яго пакідалі ў супакоі і ўжо больш ня цікавіліся ягонай асобай.

Спозьненыя жалі.

Неаднойчы, ляжучы ўвечары на нарах, гутарыў я з маімі суседзямі. У гэтай усьцяж пераліваўшайся хвалі вязьняў сустрэў двух зямлякоў, родам з Вільні, работнікаў з шклянае гуты, былых грамадаўцаў. Ачараваныя міражам „соцыялістычнага будаўніцтва“, яны перайшлі граніцу, перакананыя, што знойдуць тут сваю другую „работніцкую бацькаўшчыну“, а знайшлі вострог, пасьля чакае іх канцэнтрацыйны лягер і ўрэшце — ссылка некуды на работы на далёкай поўначы, што ня лепш за жыцьцё ў лягеры. Цяпер вочы ў іх расчыніліся, яны шкадавалі свайго кроку, клялі агітатараў, тужліва ўспаміналі родную Вільню. Ня раз гутарыў я з работнікам з Лодзі, былым камуністам, які прыехаў у СССР гэтак сама неле-

гальна—з нейкай работніцкай дэлегацыяй на нейкія савецкія ўрачыстасьці. Дэлегацыю, ясна-ж, прымалі вельмі добра. Гэта яму спадабалася. Калі іншыя паехалі назад, ён астаўся. Прыхадзень з Захаду, не асвоены з савецкім рэжымам, ён пачаў лішне голасна выказываць свае крытычныя ўвагі. Дык папаў у вастрог і цяпер, ляжучы побач са мной на нарах, выклінаў камунізм і камуністаў, чакаючы на далейшы свой лёс. Спаткаўся я і з дэзэртырам з польскага войска—з аднаго з падвіленскіх палкоў; той так сама шкадаваў свайго кроку.

Спозьненыя жалі!

Усе яны тутака—непатрэбныя. Тыя, хто бачыў жыцьцё ў „буржуазных“ краінах, тыя, што могуць параўноўваць тамтэйшае жыцьцё з жыцьцём краю „пабедных пяцігодак“, лічацца элемэнтам няпэўным. Там, на Захадзе, яны патрэбны, каб шырыць фэрмэнт. дык там іх падтрымліваюць грашыма. Тут, у СССР, лёгка стаюцца „контр-рэвалюцыянерамі“. Толькі ўласная моладзь, моладзь узросшая пасяля рэвалюцыі, моладзь, якая ня можа сабе ўявіць, што недзе можна купляць хлеба колькі хочаш, бяз картак і чаргі — толькі гэткая моладзь мае цану ў „соцыялістычным гаспадарстве“.

Аднак-жа і сярод гэткае моладзі пашыраецца фэрмэнт. Папытаўся я раз у аднаго маладога чалавека, незадоленанага існуючым палажэньнем, які лад здаецца яму лепшым? Адказаў, што савецкі,

але — бяз Сталіна!.. Іншы апавядаў, за што яго пасадзілі ў вастрог. Належаў ён да групы тэрарыстаў. Маніліся зрабіць замах на Сталіна. Дзе, калі, як — гэтыя падробнасьці ня былі абдуманы. Мелі адну зброю: рэвольвар, узяты сілком у нейкага міліцыянта. Як звычайна здараецца, адзін з таварышоў здрадзіў. „Змова“ выкрылася. — За ўвесь час бытнасьці маея у савецкіх вастрогах я ні разу не спаткаў контр-рэвалюцыянера „з праўдзівага здарэньня“. Усе тут гэтак запужаныя, кожная вольная думка гэтак рашуча забіваецца ў зародку, што аб нейкім рэвалюцыйным выступленьні ня можа быць гутаркі. Больш таго, людзі, засуджаныя за запраўдную ці выдуманую віну, замест ненавідзець існуючы лад і сваіх прыгнятацеляў, часамі гавораць: „справядліва гэта... улада ведае, што робіць... я быў слабы, хістаўся... гэкія непатрэбныя, мяне аддалі дзеля загартаваньня... ды і што значыць адно мае жыцьцё або нават і тысячаў гэтых як я, раўнуючы да гэтага вялікага будаўніцтва...“ і г. д.

Гэта ўжо запраўдны псіхоз!

Гутарыў я з адным інжынерам, які належаў да пашыранага ад нядаўных часоў тыпу „вредителей“ (шкоднікаў), — аднаго з тых, што самі сябе аплёўваюць і прызнаюцца да нязробленых праступкаў. Хадзіў із кута ў кут па нашай прасторнай камеры і, чухаючы рукой чупрыну, апавядаў:

— Чорт ведае, што мы там наплялі! Проста,

тварылі раман аб нябылых рэчах. Загіпнатызавалі нас, ці які чорт?! Здавалася нам, што гэтак лепей... Лепей і для нас, і для справы соцыялізму..

К о н в э е р.

Сустрэкаючыся з прыбываючымі ўсцяж у нашу камеру новымі вязьнямі, я даведаўся ад іх аб новых спосабах допытаў у ГПУ. У першыя гады пасля майго арышту фізычнага прымусу пры допытах ня было. Білі адно толькі на пагранічных пастарунках ГПУ. Цяпер гэта робіцца пры допытах даволі часта — нават у Маскве. Ведама, да кожнага вязьня розны бывае падыход. Адных стараюцца прымусіць да падпісаньня вымаганых паказаньняў біцьцём, другіх — толькі пужаньнем. Часта добрыя вынікі дае спосаб, называны „конвэерам“. Істота яго—у тым, што вязьня пазбаўляюць магчымасьці спаць.

Асобы, якія вядуць допыты, зьмяняюцца па чарзе, а вязень можа часам задрамаць нейкіх 5—10 мінут, калі чарговы мучыцель ягоны крыху прыпрозьніўся.

Гэткія допыты трываюць часамі ажно сем дзён і нават даўжэй—у залежнасьці ад нэрвовае сыстэмы вязьня. Калі вязень засынае, мучыцелі абліваюць яго сьцюдзёнай вадой або бразгаюць яму нечым над вухам.

„Думкі каламуцяцца,—казаў мне вязень, якога дапытвалі „конвэерам“ пяць дзён,—забываеш значэньне слоў. Замест імёнаў людзей блутаюцца

на вуснах геаграфічныя назовы. Здаецца, быццам там ўздзелі на галаву нейкую зялезную шапку. Я некалькі разоў хапаўся за галаву, каб зьняць гэну шапку, і быў здзіўлены, калі далоні нашчупывалі замест яе — мае ўласныя валасы... Патрэба сну гэтка вялікая, што гэтага высказаць славам і нельга...“

Ня дзіва, што „вредители“, маючы гэтку шапку на галаве, твораць раманы аб няіснуючых рэчах...

Таварышы з Саловак.

Раз дзьверы камеры расчыніліся, і праз іх увялі тры новыя пастаці, зьнясіленыя, але непдабныя да масы уцекачоў. З зацікаўленьнем прыглядаўся я да іх, тым балей, што адзін з іх быў у шэрым салавецкім „бушлаце“ — знаёмай мне вопратцы катаржан. Урэшце я падыйшоў да новапрыбылых і запытаўся ў чалавека ў „бушлаце“:

— Выбачайце, таварыш, ці вы не з салавецкага лягеру?

Аказалася, што гэтак было зацраўды. Зачэплены мной „таварыш“ быў ксёндз А. Ф. Два друдзія—ксёндз М. Б. і ксёндз В. П. Як я даведаўся, іх вывезьлі з лягеру, як і мяне, неспадзявана, раптоўна, ды з гэткай пасьпешнасьцяй, што П. і Ф. перавезьлі з Салавецкага вострава на аэрапляне, бо параходу ў той дзень ня было. Дык мы супольна ўжо пачалі дашуківацца прычыны перавозу нас у бутырскі вострог. Дзеля таго, што ўсе дагадкі—пасья глыбейшае развагі — аказваліся

беспадстаўнымі, мы ў канцы канцоў пачалі думаць, што рыхтуюцца нас абмяняць.

Думку гэту падмацаваў ксёндз Б., кажучы, што мае некаторыя падставы спадзявацца абмену, бо ягоная радня ў Літве стараецца аб гэта.

У Літве?! Гэта зьбіла мяне з панталыку, бо я ня мог спадзявацца, каб Літва абмяняла мяне з Саветамі на арыштаванага камуніста.

Бо калі-б я мог спадзявацца абмену, дык хі-ба толькі з боку Польшчы, дзе меў калегаў і прыяцеляў. Справа ізноў зацямнілася. Ізноў пачаліся пэсымістычныя дагадкі: аб новай справе, аб пераносе ў іншы лягер і г. д.

Змораны ўсякімі дапушчэньнямі адносна майго будучага лёсу стаяў я ля ваконнае краты, пазіраючы на сухотныя таполі, што раслі на бутырскім панадворку...

Назаўтрае ксяндзоў перавялі на іншы калідор—сьледчы. Слабы праменьчык надзеі, які на часінку зазьяў, гэтак сама хутка пагас. Значыць—ня можа быць гутаркі аб абмене. Бо-ж ксяндзы, як відаць, былі прывезены ў Маскву дзеля новае справы..

Але чаму-ж мяне тут, ў гэтай камеры, трымаюць ужо другі месяц бяз допытаў, нікуды не высылаючы й не пераносячы?

Мінула некалькі дзён. Ізноў у маеі камеры зьявіліся дэзве пастаці, выглядам сваім непадобныя да іншых. Гэта былі: ксёндз В. Д., якога прывезьлі з карнага лягеру ў Сібіры, і 70-гадовы ста-

рык К. В. — з выгнаньня. Апошні мае дачку ў Коўне.

Ізноў пачаліся дагадкі і дапушчэньні адносна нашае будучыні. І ізноў думка аб магчымасьці абмену разьбівалася аб тую акалічнасьць, што В. мае сям'ю ў Коўне.

Што за ліха? Абдумывалі мы нашае палажэньне безьліч разоў і не маглі задзяржацца на нечым пэўным.

Голад нам страшэнна дакучаў. Каб крыху палепшыць нашу ежу, мы з ксяндзом Д. папрасіліся за паслугачоў на калідоры.

Мы насілі з кухні бочкі з абедам для вязьняў, ряздавалі кашу, мылі лесьвіцы, калідор і сучкі. За гэта даставалі павялічаны „паёк“.

Раптам — праз пару дзён — і Д. з В. перавялі на іншы калідор. І ізноў астаўся я адзін — з зьмяняўшайся ўсьцяж таўпой усё новых уцякачоў. *)

Н е с п а д з я в а н к і.

4-га верасьня, калі я быў заняты мыцьцём калідору, адарваў мяне ад работы старшы дзорца. Прышоў ён разам з цырульнікам. Пасадзілі мяне на ўслончык і агалілі.

Мяне вельмі здзівілі гэтыя захады каля ма-

---

*) Нешта праз месяц пасья павароту ў Польшчу, у кацы вастрычніка, я даведаўся з газэт, што ксяндзы, з якімі я сядзеў разам у Бутырках і снаваў дагадкі аб нашым лёсе, былі выменены ў Літву і туды прыехалі. Значыць, не памыляліся тады ў сваіх дагадках.

ей асобы, бо ў „перасыльнай“ камеры, дзе людзі сядзелі толькі часова і адсылаліся далей, ня было звычайно галіць вязняў.

Ад гэтага мамэнту падзеі наступалі адна за адной з надзвычайнай хуткасцяй. Праз поў гадзіны пасья галеньня павялі мяне ў лазню, дзе далі новую бялізну замест старое, не змянянае ўжо шэсьць тыдняў. Ледзь паспеў я вярнуцца ў камеру, дзе пачаў апавядаць таварышом аб маіх дзіўных прыгодах, як расчыніліся дзьверы, і мяне выклікалі з рэчамі на калідор. Стуль павялі ў другое крыло вастрогу і пасадзілі ў адзіночнай камеры, дзе далі добрую міску кашы, чайнік з гарбатай, дзесяць папярос, чыстую пасьцель, падушку.

За гэтулькі гадоў першы раз раскашаваўся я адзіноцтвам. Закурыўшы папяроску, пачаў разважаць аб маім новым палажэньні. Адно з двух: або мая справа—вельмі благая, або — вельмі добрая. Або абходзяцца тут са мной гэтак, як з „важным“ праступнікам, або..

Гэтае другое дапушчэньне не хацела змясьціцца ў маея галаве. Пасья гэтулькіх расчараваньняў не хацелася мець новага.

Але на разважаньні я меў мала часу. Дзьверы расчыніліся, і мяне павялі на ніжні калідор, дзе чакаў на мяне нейкі агент ГПУ.

— Ці ня маеце лепшае вопраткі? — ветліва запытаўся ён у мяне, паглядзеўшы на мае лахманы.

Я адказаў, што ня маю.

— Паедзем зара да радніка польскага пасольства... Вас выменіваюць у Польшчу...

Ад непамернасьці шчасьця дыханьне сьпёрлася ў мяне ў грудзёх. У вачох усё закружылася. Я абапёрся аб сьцяну, каб ня страціць раўнавагі. Нэрвовая сударга сьціснула мяне за горла.

— Вось шкада... — замармытаў я хрыплым голасам.

— Чаго шкада?—зьдзівіўся гепіст.

— Шкада, што ўжо ня здолею прымаць у часьце ў соцыялістычным будаўніцтве...

Гепіст скасурыўся на мяне. Іронія была лішне выразная..

Д а г р а н і ц ы.

Назаўтра ў адкрытым аўтамабілі — у кампаніі з савецкім афіцэрам і жаўнерам—ехаў я на вагзал. Мы вырушылі—да граніцы...

А ўсё-ж у вагоне пілनावалі мяне гэтак старанна, як быццам я ехаў не на волю, а назад на Салоўкі, і была небясьпека, што спрабую ўцякаць. Нават у патрэбнае месца я ня мог пайсьці без канвою...

Шпарка імчыцца поезд, а мне здаецца, што ён цягнецца, быццам чарапаха.

Нарэшце — Менск.

Выходзім з вагону.

Да адыходу поезду маем каля дзвюх гадзін. Мяне вядуць у памяшчэньне чыгункавага ГПУ. Кажуць, што буду бачыцца з маею маткай, якзая

жыве ў Менску. Запраўды, праз мамэнт расчыняюцца дзверы, і ўваходзе, дрыжучы ад узварушэння, старушка. Далі нам толькі поў гадзіны на гутарку. Разьвітваючыся, аддаю матцы каля кіляграму чорнага хлеба, які мне далі на дарогу ў Бутырках. Рукі ў маткі трасуцца.

— Сыноч мой! Гэткі багаты дар.. Мы ўжо даўно ня мелі гэтулькі хлеба! Але можа табе прыпатрэбіцца?

— Будзь спакойная, маці.. Мне гэты хлеб ужо не прыпатрэбіцца..

Едзе далэй. Коласава—граніца!

Мяне ўводзяць у памяшчэнне пагранічнага ГПУ. Савецкі жаўнер ні на адзін крок ад мяна не адступае. На мамэнт затрымаўся нейкі пасажырскі поезд. Мы усё чакаем. Прайшлі йшчэ два таварныя. Чакаем. Прайшло больш за дзве гадзіны. Пачынае зьмяркацца ..

Калі-ж нарэшце?!

Аглядаю паразьвешыванья на сьценах „лёзунгі“ і партрэты „павадыроў“. Хутка ўжо разьвітаюся з вамі — назаўсёды!..

Ідзе нейкі поезд..

— Не, гэта вецер гудзіць, — адказвае мой вартаўнік-жаўнер.

Раптам убягае афіцэр, які вёз мяне з Масквы.

— „Собирайтесь с вещами!“

Апошні раз чую гэту каманду, якую гэтулькі разоў даводзілася чуць па вострагах. Хапаю свае клункі і йду на пэррон.

Але... у той-жа мамэнт адчуваю, што я ўжо — не вязень; наадварот, цяпер я — ганорная асоба. Бо павадыр нашага паходу, нейкі чэкіст у даўгой шынелі, з ромбамі на каўняры — адзнакамі высокага вайсковага становішча, — закамандаваў:

— „Взьць вешці!

Ураз-жа падскочыў да мяне чырвонаармеец, які падхапіў мае манаткі, і мы пайшлі. Наперадзе йшоў гэны гепіст з генаральскімі адзнакамі, за ім — я, побач — жаўнер з рэчамі, за мной — канвой ды йшчэ нейкія людзі... Я на іх не зьвярнуў увагі.

А б м е н.

Пагода агідная. Віхор гудзе у недалёкім лесе і гоніць хмары, якія лятуць хутка-хутка і грамадзяцца адна на адну, як быццам хочуць хутчэй праляцець над савецкай гранічнай брамай, што дзеліць два сьветы.

Углядаюся ў надпіс: „Социализм сотрет все границы“, які бачыў гэтак даўно — у лістападзе 1926 году, калі ехаў у Савецкае гаспадарства з верай у магчымасьць беларускае культурнае працы там — у БССР. Тады гэтак сама была восень, але я ехаў с надзеяй на вясну ў сэрцы. Сяньня варочаюся, бадзяка, у вастрожным бушлаце, працьвярэзіўшыся на Салоўках, шчасьлівы, што праз мамэнт нага мая пераступіць граніцу краіны „будуючагася соцыялізму“ — у адваротным кірунку. І сяньня восень, але ў маеі душы зацьвітае нейкая неапісальная радасьць...

Прыглядаюся да паходу, які набліжаецца да нас—з таго боку.

Мой гепіст гэтак сама ўтаропіўся ў набліжаючыся групу і ад часу да часу рэгулюе наш крок: — Павальней!.. хутчэй!

Відаць, ідзе аб тое, каб прыйсьці на ўмоўленае месца на граніцы ў точна азначаным часе. Бо было-б недалікатна прымушаць чакаць на сябе, а лішня пасьпешнасьць абніжала-бы павагу гаспадарства. Гэтак я разумеў гэную каманду.

Я ўжо разрозьніваў твары людзей, якія да нас падыходзілі. Наперадзе йшоў нейкі высокі мужчына ў цывільнай вопратцы. За ім — з двума паліцыянтамі па баках — той, каго польскі ўрад абменіваў на мяне: Браніслаў Тарашкевіч. У гэты мамэнт я адчуў ня толькі духовы, але й фізычны кантраст паміж намі. Вязень „капіталістычнага гаспадарства“ меў на сабе прызваіты фільцовы капялюш, добра скроенае асеньняе пальто, беззаганна вычышчаныя боты... Савецкі вязень ішоў у старэцкім, падзертым кажуху на салавецкім бушлаце...

Ён ішоў з нявыразнай усьмешкай на твары, а я, гэтулькі гадоў ня бачыўшы яго, з зацікаўленьнем углядаўся на гэтага чалавека, які, хоць у добрай веры, усё-ж гэтулькі зламаў чалавечых жыцьцяў, кіруючы вочы сваіх зямлякоў на міраж за гранічнымі слупамі...

Цэрэмонія абмену. Аддача чэсьці, паклон капялюшом, сьцісканьне рук, падпісваньне акту

абмену. І мы, колішнія прыяцелі, а цяпер—чужыя сабе людзі, шляхі каторых разыходзяцца ў процілежныя бакі, падалі сабе рукі. Звычайныя вастрожныя кампліменты: „Добра выглядаеш“. „Ты таксама“. „Дзякуй, але сумляваюся“...

Пасьля — колькі горкіх слоў за манлівыя міражы, якія разьвеяліся, а ўканцы—апошняе халоднае пацісканьне рук.

— Бывай здароў!..

Мы разыйшліся ў розныя бакі.

Ён з вастрогу пойдзе туды, дзе ўся вялізарная краіна ёсьць адзін вялікі вастрог, дзе думка чалавеча сыцьснена ў абцугох савецкага абсурду, дзе ня толькі дзеяць і гаварыць, але й думаць і дышаць трэба паводле аднаго, для ўсіх абавязковага шаблёну. Ён пойдзе ў краіну белага нявольніцтва, голаду, нэндзы, людоедства, — а я кіруюся на Захад, да „капіталістычных“ гаспадарстваў, дзе буду прынамся спаць спакойна, ведаючы, што ўначы госьці з ГПУ не пастукаюцца да маеі кватэры.

Каб-жа толькі ня бачыць больш кашмарных сноў! Каб забыцца аб пяцігодках, ударніцтве, аб людоедстве!..

Я ап'янеў ад шчасьця. Нешта гавару, шмат гавару... Ідзем у сьвятліцу КОП-у. Штось апавядаю... О, бо-ж запраўды можна быць п'яным ад шчасьця! Якое-ж гэта дзіўнае пачуцьцё! Пяро мае не патрапіць апісаць гэтага стану.

Апавядаюць, што Мігуэль Сэрвантэс да Саа-

вэдра, вярнуўшыся з няволі ў алжырскіх піратаў, сказаў, што найвялікшым шчасьцем, якое можа спазнаць чалавек, ёсьць радасьць ад вернаёй волі. Гэтае шчасьце спазнаў я 6 верасьня 1933 году. Гавару аб сваёй радасьці. Дзякую... Даўлюся словамі... Нешта сьціснула мне горла ад узварушэньня...

Хто ведае, можа варта сем гадоў цярпець мукі ў савецкіх вастрогах, каб пасья перажыць такую часіну — часіну гэтага найвялікашага шчасьця.

Гэтая часіна ўжо больш не паўторыцца. Яе можна перажыць у жыцьці толькі адзін раз.

* * *

У той жа вечар сядзеў я ўжо ў гасподзе ў Стоўпцах і спажываў мясную вячэру. Еў праўдзівы валовы біфштэкс! З цыбуляй! З бульбай! З белым хлебам! Дык ня дзіва, што пасья даўгалетняе галадоўкі сьніліся мне ўначы — бальшавікі.

А назаўтрае — спатканьне з прыяцелямі на вагзале ў Вільні...

Цяпер — да новага жыцьця, да новае працы! Кашмар мінуў.

К А Н Е Ц.

РАЗЪДЗЕЛЫ:

ВІЦЕБСК

„Попутчiк“	3
„Фiлёр“	5
Думкi	8

МЕНСК

У падвале	11
Мой таварыш	12
На Камароўку	14
Першыя допыты	16
Апанасiк	18
Новы „лягавы“	19
Карцэр	20
Бог хацеў	21
Расстрэлы	22
Инсцэнізацыi	24
Псiхоз	25
„Войкаўцы“	27
Катастрофа пад Менскам	28
Этап	29

ПАПОВЫ ВОСТРАЎ

Прыехалi	32
--------------------	----

У памешканьні	34
На работу	35
„Баня“	36
Далейшая падарожжа	37
Карэльскія вёскі	37
„Меч рэвалюцыі“	39
Жабі голас	41

ВОСТРАЎ МЯГ

Першы дзень	43
„Лесазагатоўкі“	44
„Філоны“	47
„Самарубы“	49
Забастоўка	50
Страва	54
Няўдалыя ўцёкі	55
Выезд на Салоўкі	57

САЛОЎКІ

Новыя варункі жыцця	61
Зьмяншаныя кары	64
Жанчыны на Салоўках	66
Магільнік	71
ІСО	73
Ізалятар	74
Перад абліччам сьмерці	75
Востраў Конд	78
Сякірка	78
„Жордочка“	80
Манлівыя спадзяваньні	81

Вастрожны гумар	82
Эпідэмія тыфусу	87
Камісія з Масквы	90
Перамены	92
Зіма	94
„Паморы“	95
Пісьмы	97
Лятуценьні і кашмары	99
Чытаньне прыказу	101
Вясна	104
Рэлігійныя справы	107
„Узгадаваньне вязьня“	107
Тэатр	111
Адведзіны Горкага	114
Кіна	118
Бібліятэка	119
Музэй	120
Спорт	121
Падзел вязьняў	122
Голыя... ў сьнежні	124
Крадзежы	127

К Е М Ь

На Вэгеракшы	131
Газэта і радыё	133
У ізалятары	134
У дарозе	136

М А С К В А

Бутыркі	138
Спозьненыя жалі	141

„Конвэер“	144
Таварышы з Саловак	145
Неспадзяванкі	147
Да граніцы	149
Абмен.	151

Рисунок на вкладцы: фрагмент Салавецкага Крэмя.
— Работа аднаго з салавецкіх мастакоў.

